בית קברות מתקופת הברונזה הביניימית באזור

אלי ינאי

אגן נחל איילון המערבי, בתחומי תל אביב־יפו, חולון, בת ים ואזור, בנוי היום בצפיפות רבה. פעולות של חציבה ובנייה טשטשו את הטופוגרפיה הטבעית, וקשה היום לשחזר את תבניתה המקורית. בית הקברות הקדום באזור השתרע על גבעת כורכר שטוחה, כ־700 מ׳ מדרום לתל אזור, בשטח הנמצא היום באזור התעשייה של חולון (נ״צ רי״ח 1815/6583, רי״י 1315/1583). במהלך עבודות פיתוח שנעשו במקום (איור 1) במרוצת השנים נפגעו מערות קבורה מהתקופה הכלקוליתית (שפירא תשכ״ג [א]; Perrot 1961), מתקופת הברונזה הקדומה 1 (**ח״א** תשכ״ז:21; שפירא תשכ״ג [ב]; **ח״א** תשכ״ט:8; בושרי תשכ״ט; דרוקס וצפיריס תש״ל; **ח״א** תשל״ו:29–30; Ben-Tor 1975), מתקופת הברונזה הביניימית (שפירא תשכ״ג [א, ב]; שפירא תשכ״ד; Ory 1944) ומתקופת הברונזה התיכונה (שפירא תשכ״ד). מצפון לגבעת בית הקברות נחפרו קברים מתקופת הברזל (Dothan 1956; 1960; 1961a; 1961b; בושנינו וינאי, בהכנה), וממערב לה נחשפו מספר קברים מהתקופה הרומית (שפירא ואיילון תשל״ט). למעט הקבר שחפר עורי והקברים שחפר בן־תור מתקופת הברונזה הקדומה 1ב׳, הקברים מתקופת הברונזה הביניימית שנחפרו באזור, בחולון ובבת ים לא זכו עד היום לפרסום מדעי.

באגן נחלי איילון והירקון נחפרו בעבר קברים אחדים מתקופת הברונזה הביניימית. בנחל קנה, בשוליים המזרחיים של שפלת לוד, נחפרו שני קברים (גלבוע וינאי תשנ״ב:1–8), שני קברים נחפרו בשוהם (נגורסקי ומילבסקי תשס״ג:53) וקבר יחיד נחשף ממזרח לשוהם (קלטר תשס״ג). קברים נוספים נחפרו בתל אביב, בשטח הקריה (ון דן ברניק ובראון, בהכנה) ובדרך פתח תקוה (**ח״א** תשל״א:26). קבר פיר חצוב בכורכר נחשף ברמת החיל (ינקלביץ 2005) ונראה כי קפלן חפר שם קבר נוסף, אך אין על כך פרטים. שלושה קברים נחפרו בעת הרחבת בית הקברות המודרני בין חולון לבת ים, כשלושה קילומטרים ממערב לבית הקברות של אזור (**ח״א** תש״ל:24).[1] שברי כלי חרס מקברים נמצאו ביהוד (ינאי 2004) ובית קברות נרחב ובו מאות קברים נחשף לאחרונה בבית דגן (ינאי, בהכנה; Peilstöcker 2006).

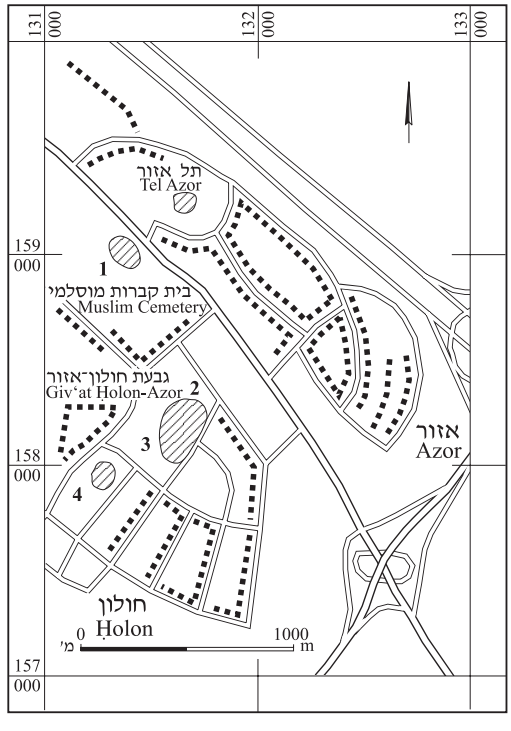

1	אתר גלוסקמות כלקוליתי	Chalcolithic ossuary site
2	אתר MB I	MB I Site
3	אתר כלקוליתי, MB I	Chalcolithic, MB I Site
4	אתר ה״פילים״	"Elephants" Site

איור 1. אתרי העתיקות באזור–חולון.

הקברים

עשרים ושבעת הקברים המתוארים להלן נחשפו בחפירותיו של יריב שפירא,[2] לאחר שאחדים מהם נפגעו על ידי מחצבת כורכר שפעלה במקום. התיאור מתבסס על תיק החפירה בארכיון רשות העתיקות

ועל חומר גרפי שהעביר שפירא לרשותי.[3] הקברים שייכים לקבוצה של 39 קברים שנחפרו בשוליים הדרומיים והמערביים של מחצבה (איור 2).[4]

שני קברים (מס׳ 11, 12) נחפרו מדרום למערה מהתקופה הכלקוליתית (שפירא תשכ״ג [א]; Perrot 1961); קבוצת קברים (מס׳ 9, 10, 13, 14, 16, 17, 19, 20, 26, 27) נחפרה מדרום למחצבה; קבוצה צפופה של קברים (קבר ח׳ וקברים מס׳ 23–25, 28, 33, 35, 36) נחשפה מדרום־מערב למחצבה; מצדה המערבי של המחצבה נחפרו קברים א׳–ו׳; קברים מס׳ 29–32, 37 נחשפו מדרום לקבוצה הקודמת; וקברים 38–44 נחשפו מצפון להם. חלק מהקברים נחצבו בצפיפות רבה והמרחק ביניהם פחות ממטר אחד, אך קברים רבים נחצבו במרחקים גדולים יותר. מיקום הקברים בשטח אינו מצביע על ארגון או סדר ונראה שכל הגבעה היתה מכוסה בקברים בצפיפות משתנה, על פי בחירת החוצבים. על פי ממדי המחצבה, שטחה הכולל של גבעת הכורכר טרם חציבתה ותפרוסת הקברים בשוליה, נראה כי בבית הקברות המקורי היו כמאה וחמישים קברים.

בחינתם של הממצאים הקירמיים מקברים אלה ומקברים אחרים באגן הנחלים איילון והירקון, מלמדת שהם חלק מקבוצה אזורית טיפוסית וייחודית. לכן, למרות העדרם של נתונים על חלק מהקברים ובהעדר תוכניות, צילומים ותיעוד מדויק של מקום הממצאים בכל קבר, ראוי להציג את טיפוסי הקברים והמכלולים הקירמיים שנמצאו בהם כדי להעשיר את המידע שבידינו על תקופת הברונזה הביניימית במרכז מישור החוף.

קבר א׳ (תוכנית 1).— חדר קבורה סגלגל בציר מערב–מזרח (2.0 × 2.5 מ׳). החלק הדרומי של חדר הקבורה נפגע ונהרס והוא שוחזר על ידי החופר. החלק הצפוני של חדר הקבורה נהרס חלקית ועומק חדר הקבורה ששרד הגיע ל־1.5 מ׳. חלקו העליון של הקבר נהרס על ידי המחצבה או במפולת, ועל פי צורת הקמרון שהשתמר, היה גובהו המקורי כ־2 מ׳.

קבר ב׳ (תוכנית 2).— נמצא כ־0.5 מ׳ ממערב לקבר א׳. זהו חדר קבורה סגלגל מוארך בציר מערב–מזרח

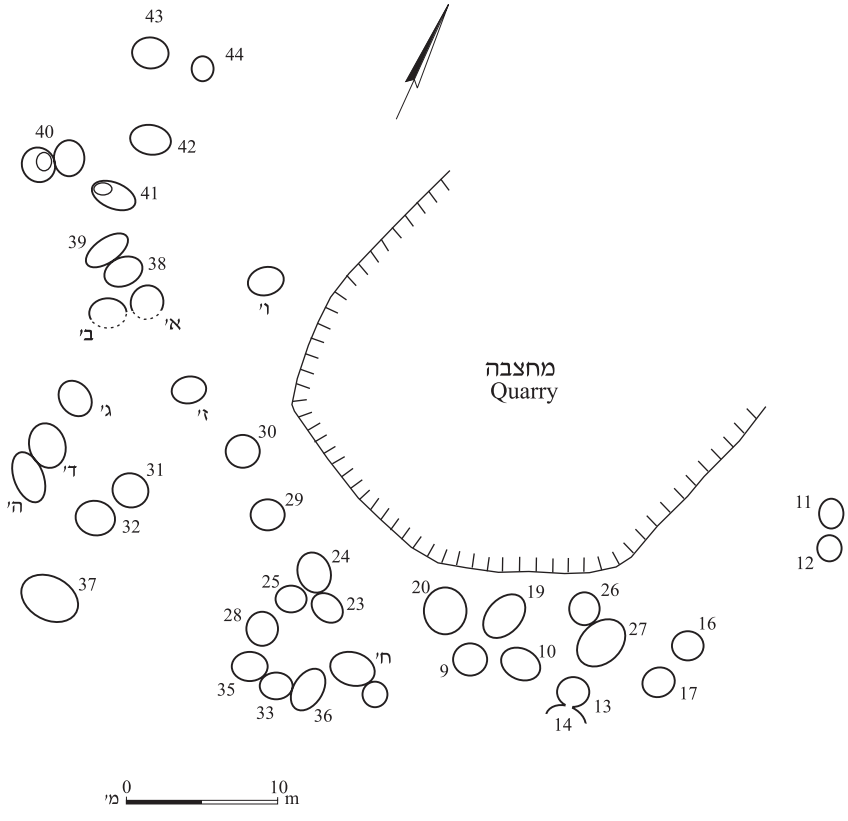

איור 2. תפרושת הקברים מתקופת הברונזה הביניימית.

(1 × 3 מ׳). חלקו הדרומי של הקבר נפגע ושוחזר על ידי החופר.

קבר ד׳ (תוכנית 3).— נמצא כ־7 מ׳ מדרום לקברים א׳ וב׳. חדר הקבורה סגלגל בציר צפון–דרום (3.0 × 3.8 מ׳). צדו הצפוני השתמר לגובה 1.5 מ׳, ולפי צורתו, חלקו העליון היה מקומר והגיע לגובה של 2 מ׳ לערך.

קבר ה׳ (תוכנית 3).— חדר קבורה סגלגל בציר צפון–דרום (2.5 × 4.0 מ׳). חלקו העליון נהרס ואין מידע מלא על צורתו.

קבר ז׳ (תוכנית 4).— חדר קבורה מעוגל (קוטר כ־2.1 מ׳) שקירותיו המערבי והצפוני ישרים והוא מעוגל בצדיו הדרומי והמזרחי. אין נתונים על גובהו ועל הכניסה אליו.

קבר ח׳ (תוכנית 5).— נמצא מדרום למחצבה, כ־30 מ׳ ממזרח לקברים ד׳, ה׳. חדר הקבורה סגלגל וצירו צפון–דרום (2.1 × 3.1 מ׳). החלק העליון של חדר הקבורה ושל הפיר נהרס. הדופן הצפונית של חדר הקבורה השתמרה לגובה 1.8 מ׳ ונראה שגובה הקמרון היה 2 מ׳.

קבר 1.— פיר עגול (קוטר 1.9 מ׳) וחדר קבורה מלבני בציר מערב–מזרח (1.7 × 2.8 מ׳).

קבר 7.— פיר צר (קוטר 0.6 מ׳, עומק 0.5 מ׳) וחדר קבורה (אורך 1.9 מ׳, גובה 0.7 מ׳).

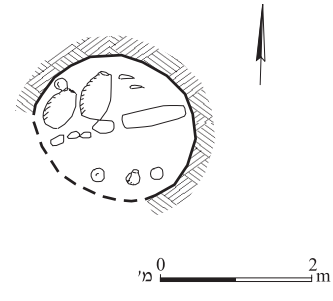

תוכנית 1. קבר א׳.

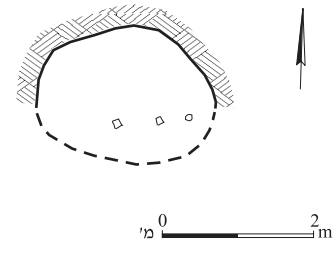

תוכנית 2. קבר ב׳.

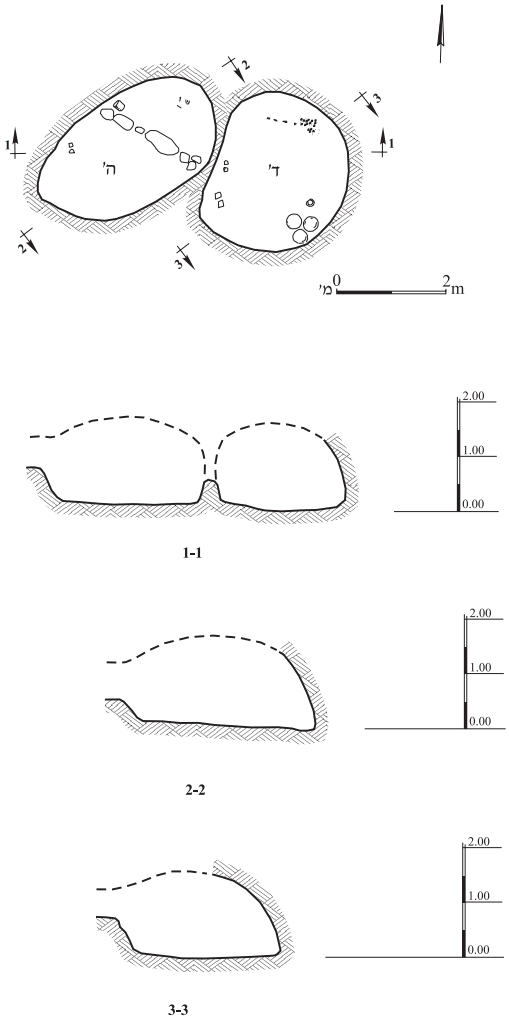

תוכנית 3. קברים ד׳ וה׳, תוכנית וחתכים.

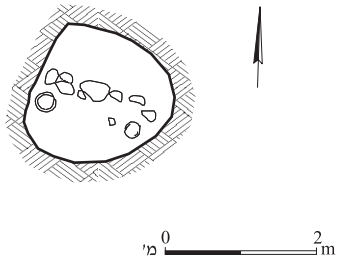

תוכנית 4. קבר ז׳.

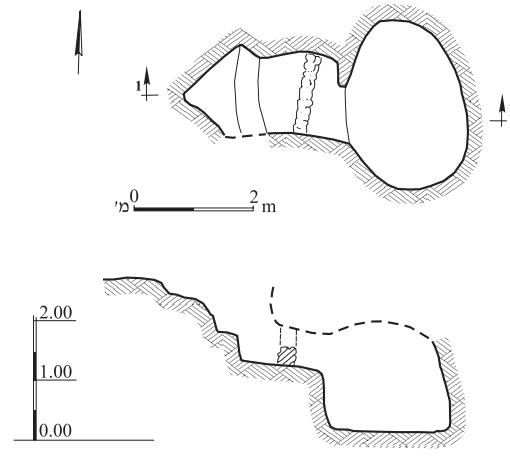

תוכנית 5. קבר ח׳, תוכנית וחתך.

קבר 9.— חדר קבורה מעוגל (קוטר 1.1 מ׳) שתקרתו ופיר הכניסה אליו לא השתמרו.

קבר 10.— פיר כניסה מלבני בציר מערב–מזרח (אורך 1.7 מ׳, רוחב 1 מ׳). צדו הדרומי של חדר הקבורה מעוגל וצדו הצפוני ישר (אורך 3.5 מ׳, רוחב 1.8 מ׳). המעבר בין פיר הכניסה לחדר הקבורה היה בפינתו הדרומית־מערבית של הפיר ובקצהו המערבי של חדר הקבורה. למעבר צורת מחילה (אורך 1 מ׳, קוטר 0.7 מ׳). חלקו העליון של הקבר נהרס ולא ניתן לשחזור.

קבר 11.— שקע בסלע (קוטר 0.5 מ׳), שהיה אולי חלק מחדר קבורה גדול שנהרס.

קבר 13 (תוכנית 6).— פיר כניסה מלבני (1.7 × 2.6 מ׳) וחדר קבורה עגול (קוטר 2.1 מ׳) שתקרתו קמורה ורצפתו משופעת מעט. המעבר בין הפיר לחדר צר מאוד (קוטר 0.53 מ׳) ורצפתו מדורגת מעט.

קבר 14 (תוכנית 7).— פיר כניסה מלבני (1.5 × 1.9 מ׳, עומק 0.9 מ׳) ותחתית מדורגת. חדר הקבורה עגול (קוטר 1.6 מ׳) ולו תקרה קמורה ורצפה ישרה. המעבר מפיר הכניסה אל חדר הקבורה מדורג בתחתיתו (קוטר 0.5 מ׳).

קבר 16 (תוכנית 8).— פיר כניסה מלבני (1.5 × 1.9 מ׳, עומק 1.7 מ׳) בכיוון מערב–מזרח; רצפתו מדורגת. חדר קבורה סגלגל (אורך מרבי 2.1 מ׳, רוחב מרבי 1.7 מ׳) ולו תקרה קמורה ורצפה ישרה. המעבר בין פיר הכניסה אל חדר הקבורה מעוגל (קוטר 0.45 מ׳).

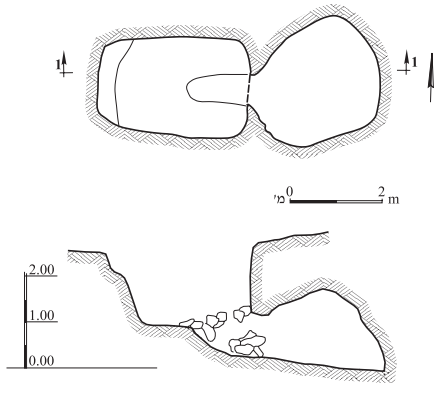

תוכנית 6. קבר 13, תוכנית וחתך.

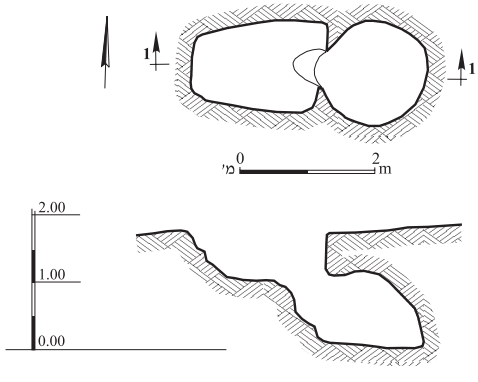

תוכנית 7. קבר 14, תוכנית וחתך.

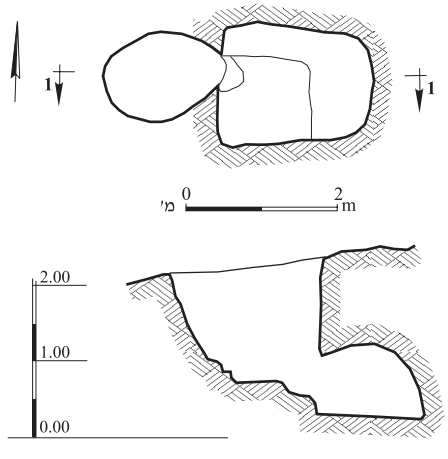

תוכנית 8. קבר 16, תוכנית וחתך.

קבר 19 (תוכנית 9).— פיר כניסה (רוחב 2.5 מ׳, אורך 3.5 מ׳) שצדו המערבי אנכי וצדו המזרחי מדורג מפני השטח עד לעומק 1.8 מ׳. חדר הקבורה עגול (קוטר 2.15 מ׳), ולו תקרה קמורה ורצפה ישרה. המעבר בין פיר הכניסה לחדר הקבורה (אורך 0.8 מ׳, רוחב 0.4 מ׳) נחצב בפינה הדרומית־מערבית של הפיר. חדר הקבורה נחצב מתחת לשכבת כורכר קשה ולכן פיר הכניסה עמוק וחדר הקבורה נמוך ביחס לקברים אחרים.

קבר 21 (תוכנית 10).— פיר סגלגל ורדוד (קוטר 1 מ׳, עומק 0.3 מ׳) וחדר קבורה סגלגל בציר דרום־מערב–צפון־מזרח (אורך 2.3 מ׳, רוחב 1.8 מ׳). גובה חדר הקבורה 1.5 מ׳ ותקרתו ורצפתו ישרות. המעבר מן הפיר לחדר הקבורה היה חסום באבנים.

קבר 26 (תוכנית 11).— פיר כניסה סגלגל ועמוק (אורך מרבי 1.55 מ׳, רוחב מרבי 1.2 מ׳, עומק 1.5 מ׳). חדר קבורה מלבני בציר מערב–מזרח (1.3 × 2.1 מ׳) ולו תקרה מעוגלת ורצפה ישרה. המעבר מן הפיר לחדר הקבורה (קוטר 0.6 מ׳) היה בצדו המערבי, בתחתית פיר הכניסה.

קברים 27, 28 (תוכנית 12).— קברים אלה הוגדרו על ידי החופר כ״קבר כפול״, אבל על פי התוכנית והחתך היו אלה שני קברי פיר שנחצבו צמוד זה לזה. לשני הקברים חדר קבורה עגול ופיר כניסה שצורתו לא־רגולרית.

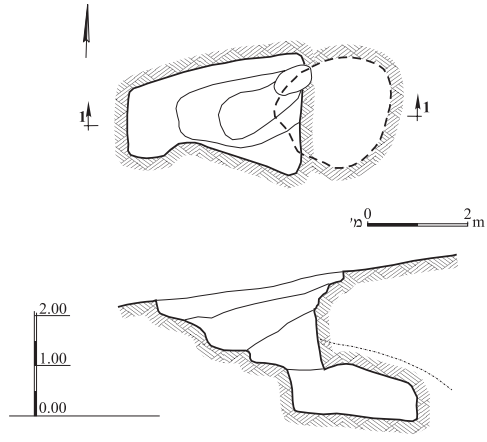

תוכנית 9. קבר 19, תוכנית וחתך.

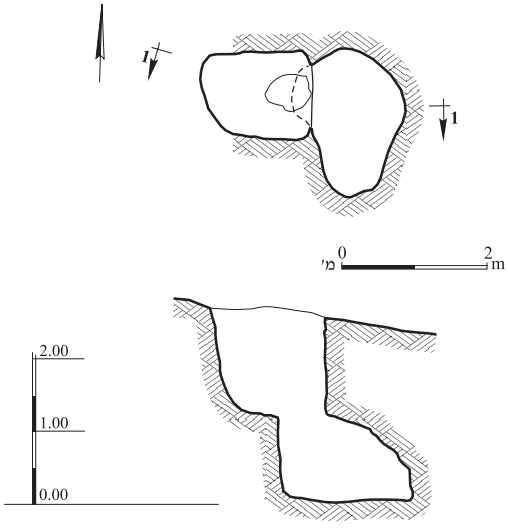

תוכנית 11. קבר 26, תוכנית וחתך.

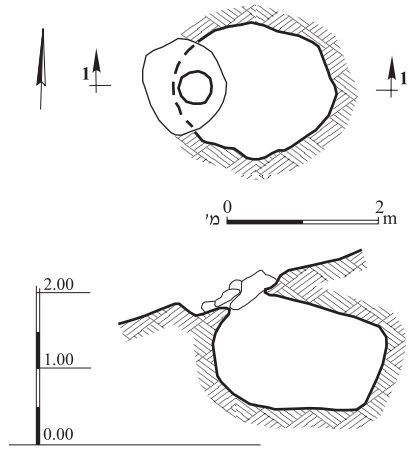

תוכנית 10. קבר 21, תוכנית וחתך.

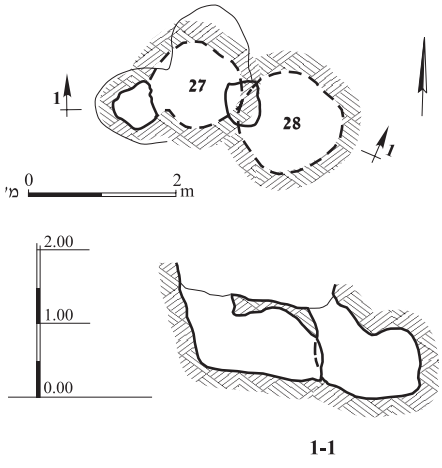

תוכנית 12. קברים 27 ו־28, תוכנית וחתך.

קבר 33 (תוכנית 13).— פיר כניסה בשקע טבעי (עומק 0.3 מ׳) וחדר קבורה דמוי פעמון (קוטר 1.7 מ׳, גובה 1.2 מ׳). זהו הקבר היחיד בבית הקברות שהכניסה לחדר הקבורה נמצאה בתקרתו ולא באחת מדופנותיו.

קבר 36 (תוכנית 14).— פיר כניסה בשקע טבעי (עומק 1.7 מ׳, אורך 2.7 מ׳). בתחתית השקע נחצב חדר קבורה שתקרתו קמורה בציר צפון–דרום (אורך 1.8 מ׳, גובה 1.1 מ׳). הפתח מן הפיר אל חדר הקבורה היה חסום באבנים.

קבר 39 (תוכנית 15).— פיר לא־רגולרי שצדו הדרומי־מערבי משופע וצדו הצפוני־מזרחי אנכי.

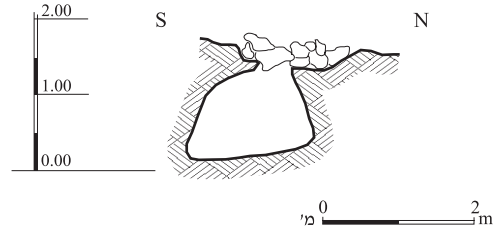

תוכנית 13. קבר 33, חתך.

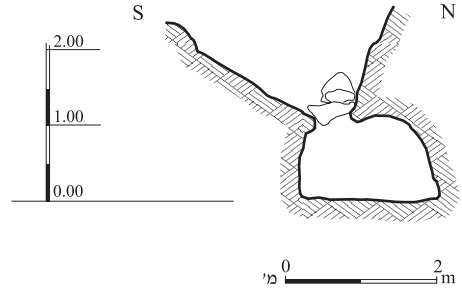

תוכנית 14. קבר 36, חתך.

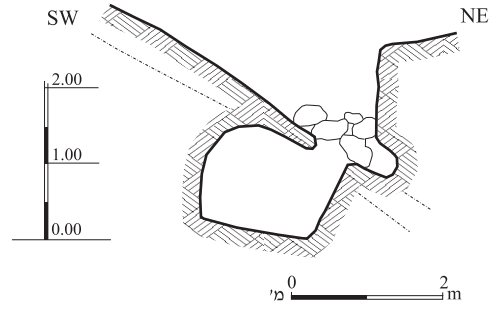

תוכנית 15. קבר 39, חתך.

צורתו הייחודית נובעת משכבת הכורכר הקשה שלתוכה נחצב הפיר. לחדר הקבורה רצפה ישרה (אורך 1.6 מ׳) והוא נחצב מתחת לשכבת הכורכר הקשה המשמשת תקרה מקומרת. בתחתית הפיר נחצב פתח (קוטר 0.5 מ׳) שהיה סתום באבנים.

קבר 40 (תוכנית 16).— פיר כניסה רחב בציר דרום־מערב–צפון־מזרח (אורך 2.7 מ׳). לחדר הקבורה (אורך 2.5 מ׳) תקרה מקומרת. המעבר בין פיר הכניסה לחדר הקבורה (קוטר 0.6 מ׳) נמצא חסום באבנים.

קבר 41 (תוכנית 17).— פיר כניסה מלבני בציר מערב–מזרח (1.5 × 2.8 מ׳, עומק מרבי 1.4 מ׳) המשותף לשני חדרי קבורה. חדר הקבורה המערבי עגול (קוטר 1.5 מ׳), תקרתו קמורה ורצפתו ישרה. המעבר מן הפיר לחדר זה עגול (קוטר 0.6 מ׳) ובתחתיתו שתי מדרגות. חדר הקבורה המזרחי עמוק יותר ומעוגל (קוטר 1.9 מ׳); תקרתו ורצפתו ישרות. שני חדרי הקבורה היו חסומים באבנים, וגל אבנים נמצא מעל הקבר, אולי כדי לסמן את מיקומו.

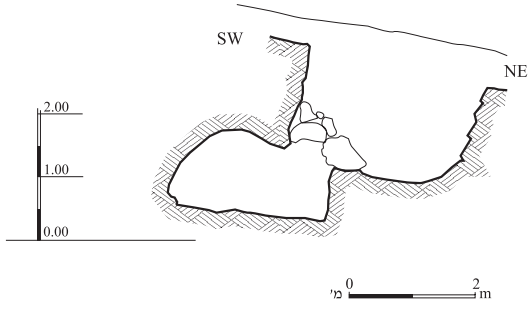

תוכנית 16. קבר 40, חתך.

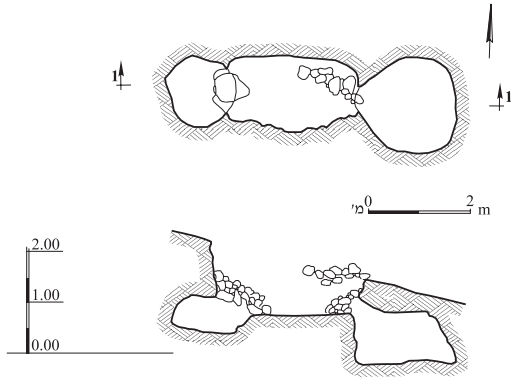

תוכנית 17. קבר 41, תוכנית וחתך.

קבר 42 (תוכנית 18).— פיר כניסה מלבני בכיוון מערב–מזרח (1.9 × 2.8 מ׳). צדו המערבי אנכי, והמזרחי — מדורג מפני השטח עד לעומק 1.8 מ׳, בכניסה לחדר הקבורה. החדר דמוי כליה (אורך 3 מ׳, רוחב 1.4 מ׳), תקרתו קמורה ורצפתו ישרה. צדו הצפוני היה חסום בשורת אבנים.

קבר 44.— שקע רדוד בכורכר (קוטר 1.2 מ׳, עומק 0.5 מ׳). אין מידע נוסף.

קבר 45 (תוכנית 19).— פיר אלכסוני (קוטר 0.6 מ׳, אורך 0.9 מ׳) המוליך לחדר קבורה (אורך 1.5 מ׳) שתקרתו כיפתית (גובה 1.2 מ׳) ורצפתו ישרה. נותר רק חתך, ולכן מיתארו של הקבר אינו ידוע.

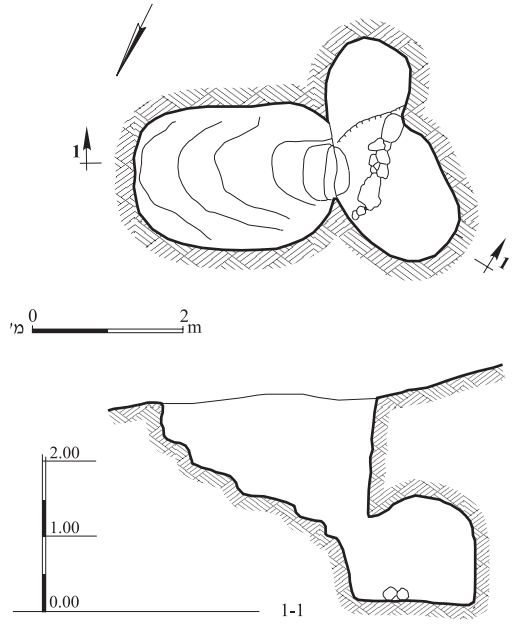

תוכנית 18. קבר 42, תוכנית וחתך.

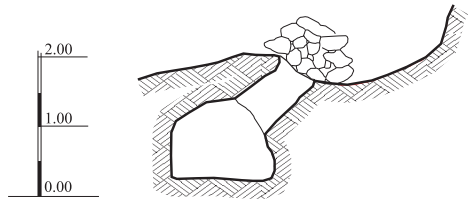

תוכנית 19. קבר 45, חתך.

הממצאים[5]

כלי החרס

כלי החרס שנמצאו בבית הקברות באזור דומים לאלה שפורסמו מהקברים בקיבוץ חורשים (גלבוע וינאי תשנ״ב) ובאזור (Ory 1944). הכלים נעשו משני סוגים של טין. הכלים בעלי הדופן הדקה (קערות, גביעים, ספלים, קנקניות וחלק מהקנקנים) נעשו מטין מפולם היטב, מעורב בכמות רבה של חצצי גיר בגודל 0.5–1.0 מ״מ, והכלים בעלי הדופן העבה (בעיקר קנקנים שלהם מבנה גוצי), נעשו מטין מעורב בכמות רבה של גריסי גיר וצור בגודל 1–2 מ״מ. הכלים משתי קבוצות הטין יוצרו סמוך לאתר. כל הכלים נעשו ביד, ולאחר השלמתם עוצב חלקם העליון על גבי אובניים. חלק מהעיטורים החרותים והמחורצים נעשו גם הם על האובניים. בכלים שנעשו ביד נותרו בצד הפנימי של הדופן טביעות אצבעות ושאריות ייצור; הצד החיצון של הדופן קורצף בסכין והוחלק, עד שלא נותרו סימנים לתהליך ייצורו. הצריפה נעשתה בטמפרטורה גבוהה שיצרה פני כלי בגוני כתום, ורוד וצהוב. סוגי הטין הותאמו לתהליכי הייצור והעיצוב. הכלים בעלי הדפנות העבות נעשו מהטין הגס ונצרפו בטמפרטורה נמוכה למדי, ואילו הכלים בעלי הדפנות הדקות נעשו מטין עדין יותר ונצרפו בטמפרטורה גבוהה יותר.

על רוב הכלים לא צוינו מספרי הקברים, ועל כן ייחוסם לקברים חלקי בלבד. הכלים מוצגים לפי מיון טיפולוגי. ההקבלות ומראי המקום מרוכזים בטבלות המפרט.

קערות (איור 3:1–6).— נמצאו שש קערות מארבעה טיפוסים: טיפוס א׳ (מס׳ 1) מתאפיין בזיווי באמצע גובה הגוף, שיפולי הכלי מעוגלים מעט והדופן ישרה ועליה סרוק במסרק רב־שיניים; טיפוס ב׳ (מס׳ 2) הוא קערה עם דופן ישרה, זיווי קל ברבע העליון ושפה חדה; טיפוס ג׳ (מס׳ 3) הוא קערה עם דופן ישרה ושפה חתוכה; טיפוס ד׳ (מס׳ 4–6) כולל קערות עם דפנות מעוגלות וגבוהות ושפה חתוכה בסכין — שפתה של קערה מס׳ 5 מעוגלת מעט כלפי חוץ.

קערה זעירה (איור 3:7).— כלי קטן, שנעשה אולי כחיקוי לקערות הגדולות (מס׳ 5 למשל). הכלי נעשה ביד, ללא גימור באובניים כמקובל בכלים הגדולים.

אגן (איור 3:8).— כלי זה נעשה מטין השונה מסוגי הטין שמהם נעשו הכלים האחרים. זהו טין כתום עם ליבה אפורה בהירה, מנופה גס ומעורב בכמות רבה של גריסי גיר קטנים. לכלי דופן מעוגלת ושפה חדה מחורצת מחוץ. טיפוס זה נפוץ במכלולי מגורים ונדיר בקברים.

גביעים (איור 4:9–16).— נמצאו שמונה גביעים שונים זה מזה. לחלקם שפה מעוגלת כלפי פנים, ולחלקם שפה מעוגלת מעט כלפי חוץ, או ישרה. למעט גביע אחד (מס׳ 16), כל האחרים מעוטרים בסרוק אופקי; שניים (מס׳ 13, 15) עוטרו גם בסרוק גלי. גביעים מטיפוסים אלה נפוצים מאוד בכל בתי הקברות מתקופה זו. ראוי לציין שהגביעים שנמצאו בקברים בחורשים היו זהים בגובה ובקוטר, ואילו בחלק מהגביעים באזור גובהם עולה על קוטרם. הפרופורציות של הגביעים מאזור רומזות שהם הושפעו מהפרופורציות של הספלים (ראה להלן), ונראה שחלק מהגביעים הם ׳ספלים ללא ידית׳.

ספלים (איור 4:17–21).— לספלים צורה דומה לגביעים, בתוספת ידית. לכל הספלים — למעט מס׳ 21 שלו צורה וממדים בלתי רגילים — גוף רחב, צוואר צר ושפה מפושקת במקצת. הידית מחוברת תמיד מהחלק הרחב בתחתית הגוף אל השפה. העיטור נעשה במסרק רב־שיניים בקווים ישרים או בשילוב של קווים ישרים וגליים.

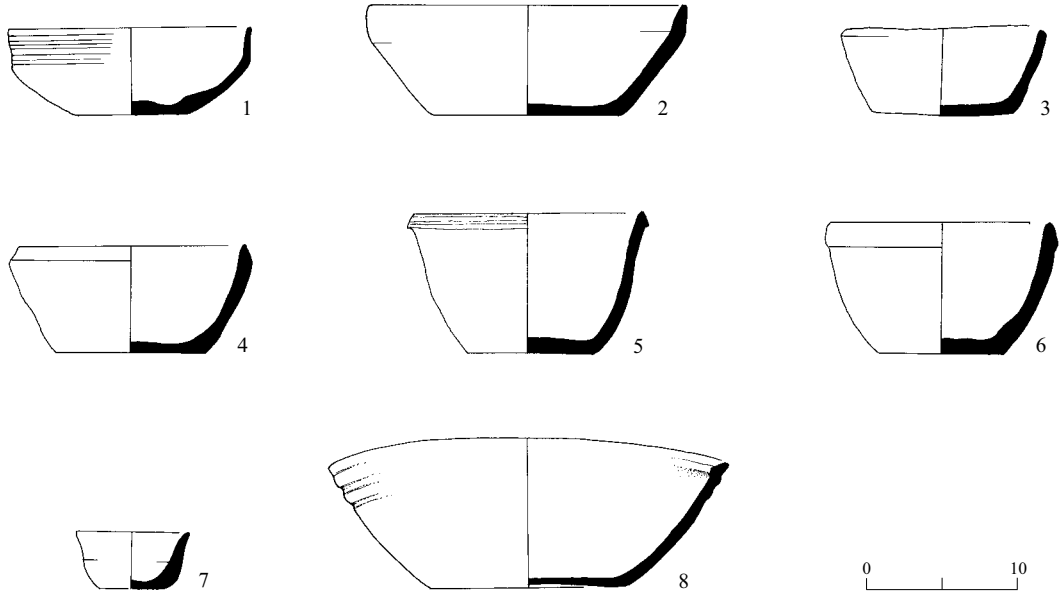

איור 3. קערות ואגן.

מס׳	הכלי	הקבר	מס׳ רישום	הקבלות
1	קערה		89-1854	ג׳בל קעקיר (Gitin 1975: Fig. 3:17); חורשים (גלבוע וינאי תשנ״ב: איור 2:1); לכיש (Tufnell 1958: Pl. 66); ח׳ כופין (Smith 1962: Pl. 11:11)
2	קערה		63-666	
3	קערה		76-1580	
4	קערה		26-1479	ג׳בל קעקיר (Gitin 1975: Fig. 3:12)
5	קערה	17	63-243	
6	קערה	1	61-779	
7	קערה		64-589	
8	אגן		64-592	חורבת כרמל (Dever 1977: Fig. 4:13); ג׳בל קעקיר (Gitin 1975: Fig. 3:1); מעברות (דר תשל״ז: לוח א:2, 3)

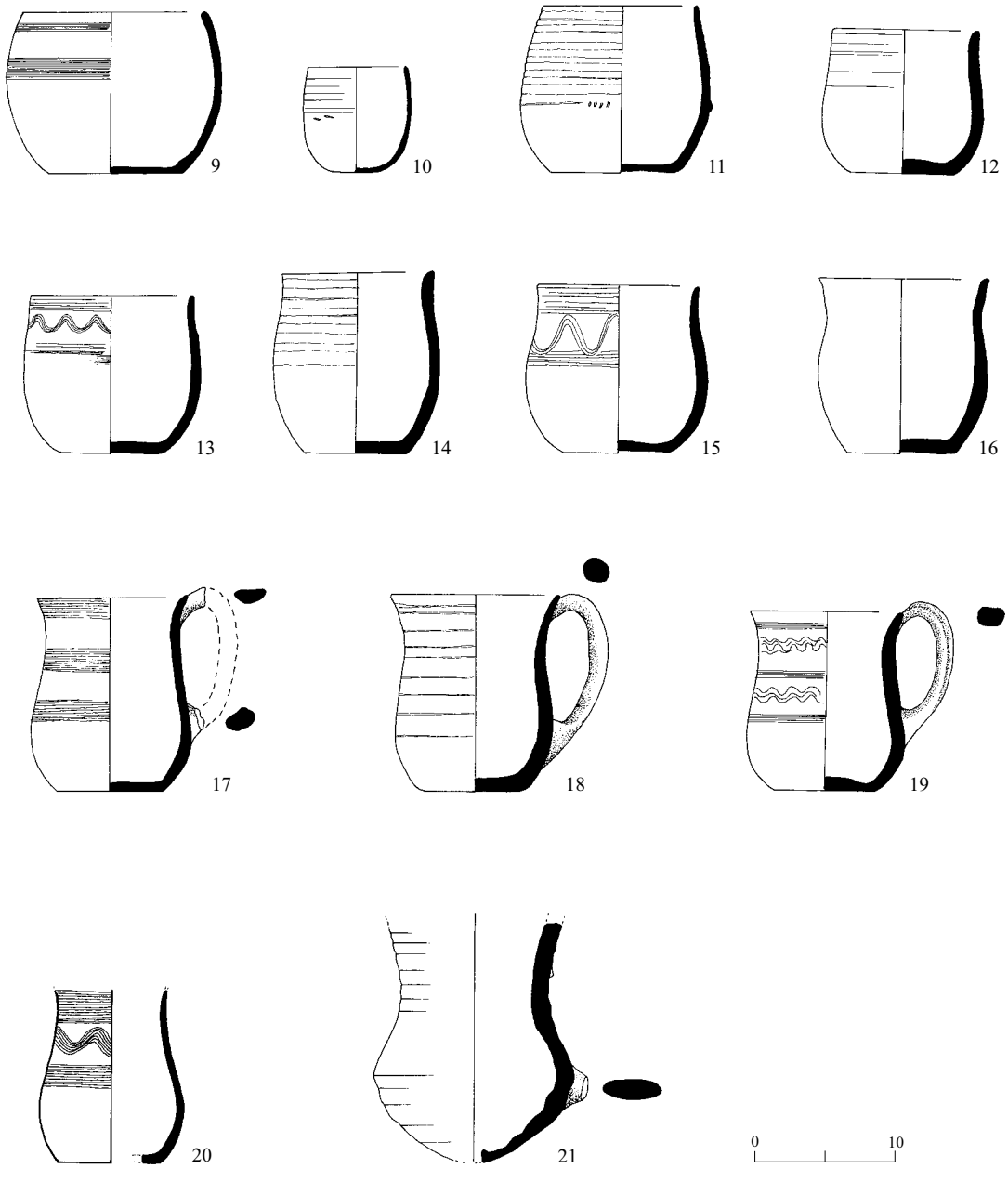

איור 4. גביעים וספלים.

קנקנים (איורים 5—11; 12:52—54).— הובחנו ארבע קבוצות של קנקנים.

קבוצה א׳ (איורים 5, 6): קנקנים רחבים ונמוכים. הקנקנים של קבוצה זו נעשו מטין מעורב בכמות רבה של גריסי אבן גדולים. לטיפוס א1 (מס׳ 22, 23) גוף רחב עם כתף קמורה, צוואר רחב וקצר, שפה מקופלת כלפי חוץ וידית מדף דקה ומקופלת. לטיפוס א2 (מס׳ 24—26) גוף כדורי מוארך מעט בחלקו העליון, כתף קמורה, שפה מחודדת ומעוגלת כלפי חוץ, וידיות מדף רחבות, מקופלות כמעטפה. לטיפוס א3 (מס׳ 27—30) גוף כדורי מוארך, כתף קמורה ושפה חתוכה בסכין. על קנקן מס׳ 27 הודבק גדיל חומר דמוי ידית מדף, ועל קנקנים מס׳ 29, 30 עיטור חרות דמוי חבל שנעשה בחרת יחיד בקווים דקים אנכיים על הצוואר ובקווים אופקיים על הכתף.

איור 4

מס׳	הכלי	הקבר	מס׳ רישום	הקבלות
9	גביע		ללא מספר	בנייה (עמירן תשכ״ג: תצ׳ 91); כרמל (Dever 1977: Fig. 5:25); לכיש (Tufnell 1958: Pl. 66:438)
10	גביע		64-587	
11	גביע		63-234	
12	גביע		64-597	ח׳ כופין (Smith 1962: Pl. 11:6)
13	גביע		61-517	כרמל (Dever 1977: Fig. 5:20); גבעון (Pritchard 1963: Fig. 30:20)
14	גביע	29	64-238	
15	גביע		61-526	
16	גביע		64-596	
17	ספל		63-235	
18	ספל		ללא מספר	תל אביב (עמירן תשכ״ג: תצ׳ 92)
19	ספל		64-591	
20	ספל		63-242	
21	ספל		61-523	

איור 5

מס׳	הכלי	הקבר	מס׳ רישום	הקבלות
22	קנקן	8	64-618	
23	קנקן	44	63-254	
24	קנקן	22	566	
25	קנקן		261-12	מוצא (בהט תשל״ה: ציור 1:3); חורשים (גלבוע וינאי תשנ״ב: איור 3:2)
26	קנקן		261-11	מוצא (בהט תשל״ה: ציור 1:3); חורשים (גלבוע וינאי תשנ״ב: איור 3:2)

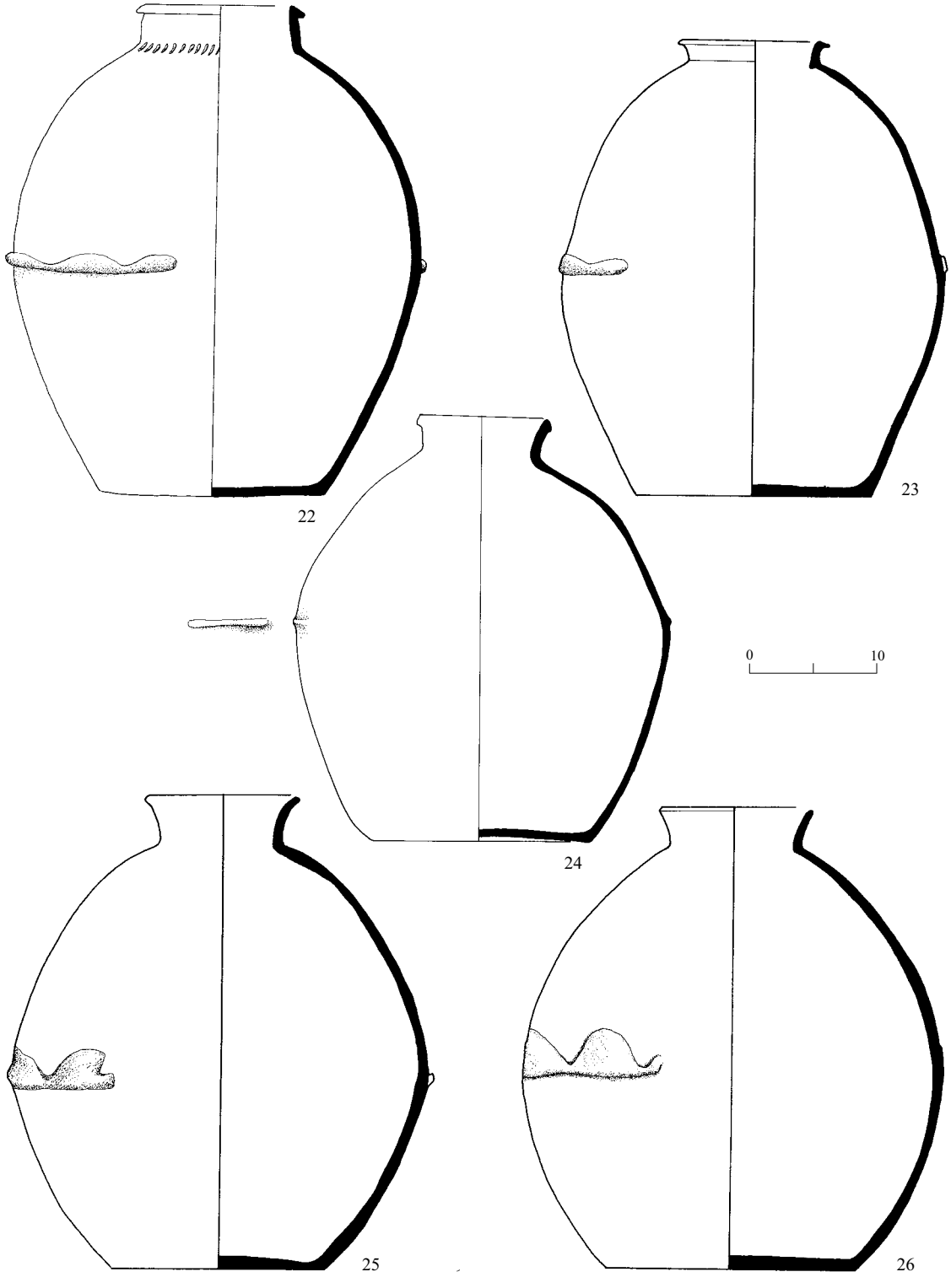

איור 5. קנקנים.

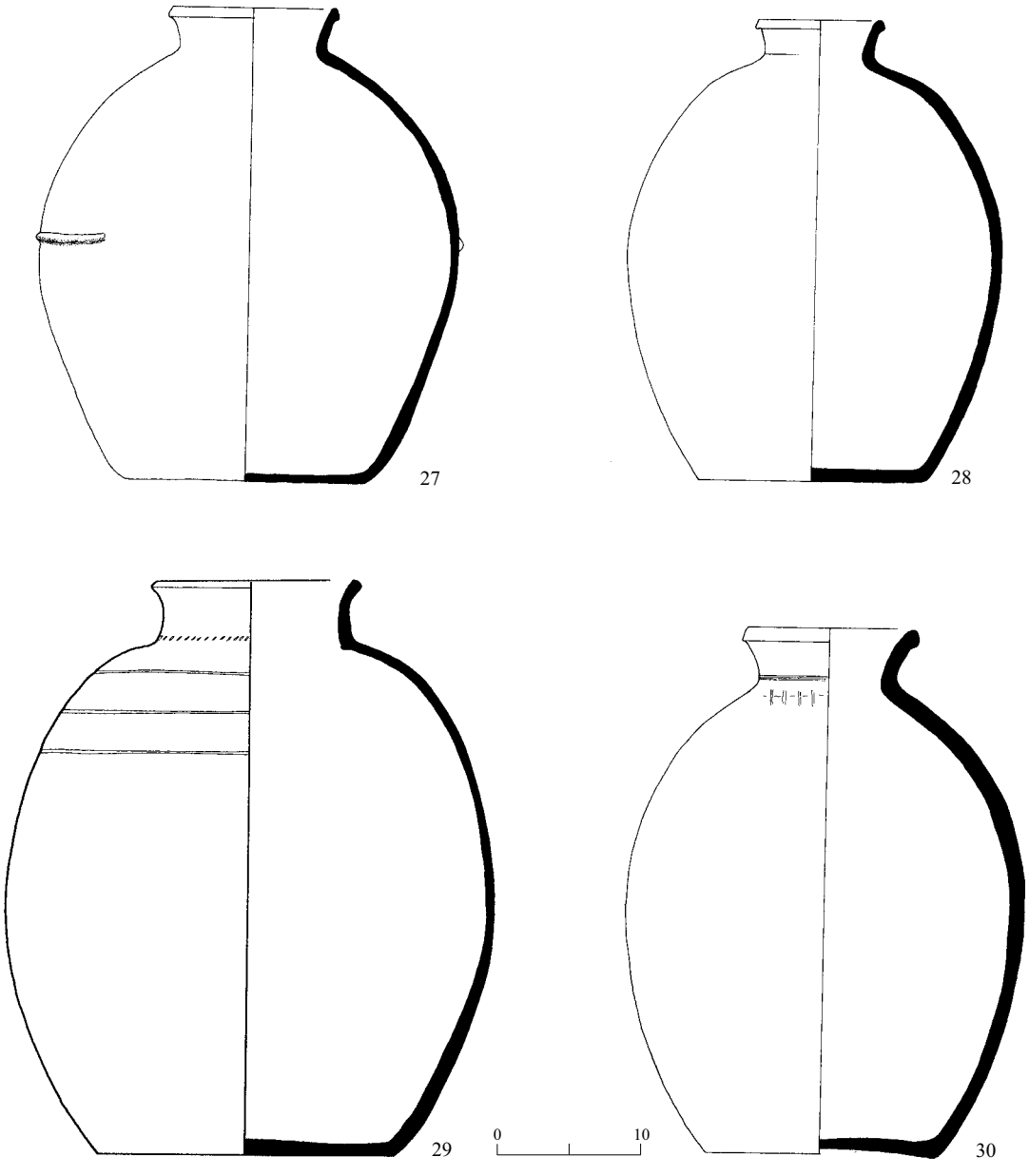

איור 6. קנקנים.

מס׳	הכלי	מס׳ רישום	הקבלות
27	קנקן	76-1478	חורשים (גלבוע וינאי תשנ״ב: איור 2:3), מעברות (דר תשל״ז: לוח ט:4); מגידו (Loud 1948: Pl. 8:3, 4); יריחו (Kenyon 1960: Fig. 108:3); דהר מרצבנה (Lapp 1966: Fig. 39:2), גבעון (Pritchard 1963: Fig. 55:1)
28	קנקן	64-577	
29	קנקן	63-252	
30	קנקן	64-576	יריחו (Kenyon 1965: Fig. 8:8)

קבוצה ב׳ (איור 7): קנקנים גבוהים וצרים. קבוצה זו עשויה מחומר מנופה יותר המכיל כמות רבה של חצצים קטנטנים ובעל צליל מתכתי. לטיפוס ב1 (מס׳ 31, 32, 34) גוף חביתי מוארך שגובהו לעתים כפול מרוחבו, צוואר צר ושפה מעוגלת כלפי חוץ עם גימור בחיתוך סכין עדין. על הכתף הוספו גדילי חומר במגוון צורות. בחלק מן הקנקנים נמצא עיטור חרות בחרת יחיד על הכתף, על השפה ועל הגוף. לטיפוס ב2 (מס׳ 33) גוף דומה לקנקן מקבוצה א׳ וצוואר רחב, אך הוא עשוי מחומר האופייני לקנקנים מקבוצה ב׳. הכלי מעוטר בקבוצות של סרוק אופקי במסרק רב־שיניים. על הכתף הודבק גדיל חומר ועליו חריתה אנכית.

קבוצה ג׳ (איור 8:35, 36): קנקנים צרים ונמוכים העשויים מחומר דומה לזה של קנקנים מקבוצה א׳. לקנקנים גוף מוארך, צר יותר מקבוצה א׳ ורחב יותר מקבוצה ב׳; כתף קמורה מעט, כמו בקבוצה ב׳, ועליו קווים אופקיים שנחרתו בחרת יחיד.

קבוצה ד׳ (איורים 8:37, 38; 9—11; 12:52, 53): קנקנים ממגוון טיפוסים, העשויים מחומר זהה לזה של קנקני קבוצה ב׳. קבוצה זו כוללת 17 קנקנים השונים זה מזה בפרטים קטנים ומהם נמצא פריט אחד מכל טיפוס. ההבדלים בין הקנקנים הם בפרופורציות הכוללות של הגוף, בווריאציות של השפות החתוכות בסכין, ובהרכב העיטורים.

לקנקנים בקבוצה זו מספר מאפיינים: העדר ידיות מדף, לחלקם (מס׳ 37, 40) יש עיטורי קווים אופקיים על הכתף שנעשו במסרק רב־שיניים, ולחלקם (מס׳ 46, 47) — עיטור חבל על הצוואר. לשני קנקנים (מס׳ 50, 51) ידית נקב על הצוואר. קנקן 52 עם גוף חביתי צר וגבוה ושפה, ללא עיבוד על אובניים, הוא ייחודי ושונה מקנקנים אחרים שנמצאו בקברים. קנקן מטיפוס זה עם ידיות פורסם על ידי עמירן בדיון על דמיון בין קנקני ארץ ישראל לבין קנקן שנמצא בוואנוס שבקפריסין (Amiran 1973: Fig. 6).

קנקניות (איור 12:55—61).— הובחנו שלוש קבוצות של קנקניות.

קבוצה א׳: קנקניות גדולות (מס׳ 55—58) שגובהן לפחות 25 ס״מ. לקנקניות גוף כדורי מוארך, כתף קמורה מעט, צוואר צר, שפה חדה וזוג ידיות נקב בחיבור הכתף אל הצוואר. על החלק העליון של הגוף יש עיטור חרות שנעשה בתנועה סיבובית על טורנט או אובניים, לפני הדבקת הידית.

קבוצה ב׳: קנקניות קטנות (מס׳ 59—60), שגובהן המרבי 25 ס״מ. לקנקניות גוף פחוס או כדורי שחלקו התחתון רחב, צוואר רחב, שפה חדה וזוג ידיות נקב בחיבור החלק העליון של הגוף לצוואר. קנקניות אלה אינן מעוטרות.

קבוצה ג׳: קנקנית קטנה (מס׳ 61) שלה גוף כדורי, כתף קמורה, צוואר מעוגל כלפי חוץ ושפה מעוגלת. ידיות נמשכות מהחלק העליון של הגוף עד לתחתית הצוואר. קנקנית זו שונה מהקנקניות האחרות בקווי המתאר המעוגלים של הגוף, וביחס שבין אורך הגוף לרוחבו. זהו הכלי היחיד בבית הקברות באזור שרוחבו גדול מגובהו. צורת החיבור של הידיות אל הצוואר דומה לחיבור הידיות בקנקנית מס׳ 57 מקבוצה א׳, אבל על פי תכונותיה הטיפולוגיות היא לא נעשתה באזור ומקורה המדויק אינו ידוע.

קומקום (איור 13:62).— כלי עשוי מחרס צהוב מפולם היטב, ללא חומרים מלכדים. לכלי גימור נקי ומקורצף היטב ללא סימני חיבור ושאריות חומר. חלקו התחתון עשוי ביד וחלקו העליון מעוצב על אובניים. צורת החיבור והצוואר המעוגל נדירים במכלול באזור ורק קנקנית מס׳ 61 דומה לו. חיבור הצוואר המעוגל לגוף הפחוס לא נמצא במכלולים בצפון הארץ, שם הצוואר ישר וחיבורו לגוף זוויתי (מעברות—דר תשל״ז: לוחות ח׳:1—7; י׳:1—3; י״ג:1—7; תל אסור — גופנא וזוסמן תשכ״ט: ציור 3:1—7; מגידו — Guy and Engberg 1938: Pls. 21:4, 5, 14–16; 31:2, 3). גם בקומקומים שנמצאו בדרום הארץ נעשה חיבור הצוואר אל הגוף בזווית חדה ולא מעוגלת כמו בקומקום מאזור (לכיש — Tufnell 1958: Pl. 67:485–487). הקומקום מאזור שונה גם מהקומקום היחיד שנמצא בקבר בחורשים (גלבוע וינאי תשנ״ב: איור 2:1).

נרות.— נמצאו שני טיפוסים של נרות.

(א) נר עם ארבע פיות (איור 13:63—68). אלה נמצאו במכלולי קברים ברחבי הארץ, פרט לקברים בחבלים הצפוניים של השרון (למשל, מעברות — דר תשל״ז; אברכטס — אדלשטיין תשל״א; עין אסור — גופנא וזוסמן תשכ״ט; הורוביץ תש״ס).

איור 7 ◂

מס׳	הכלי	הקבר	מס׳ רישום
31	קנקן		63-253
32	קנקן		64-581
33	קנקן		64-620
34	קנקן	37	64-622

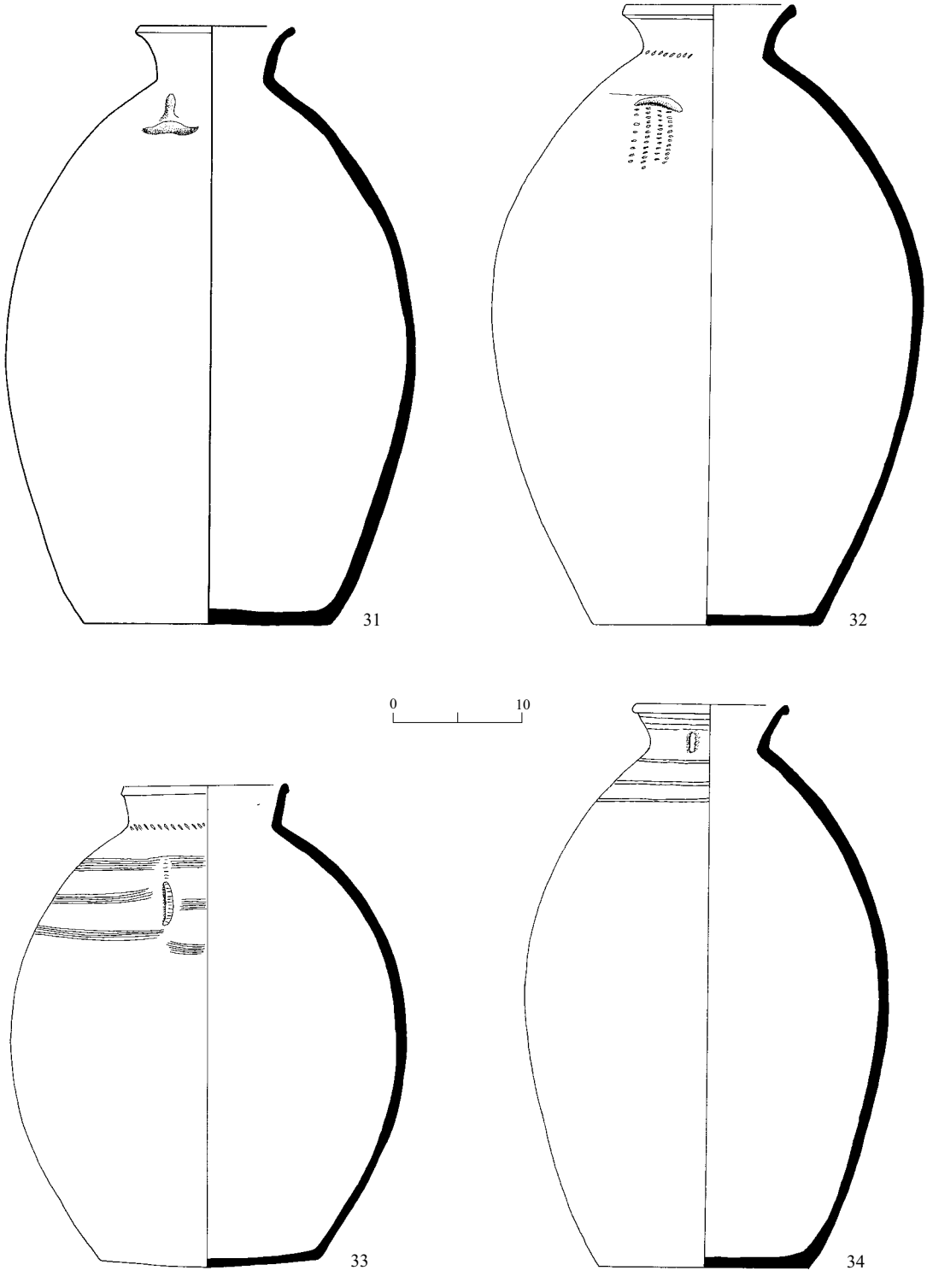

איור 7. קנקנים.

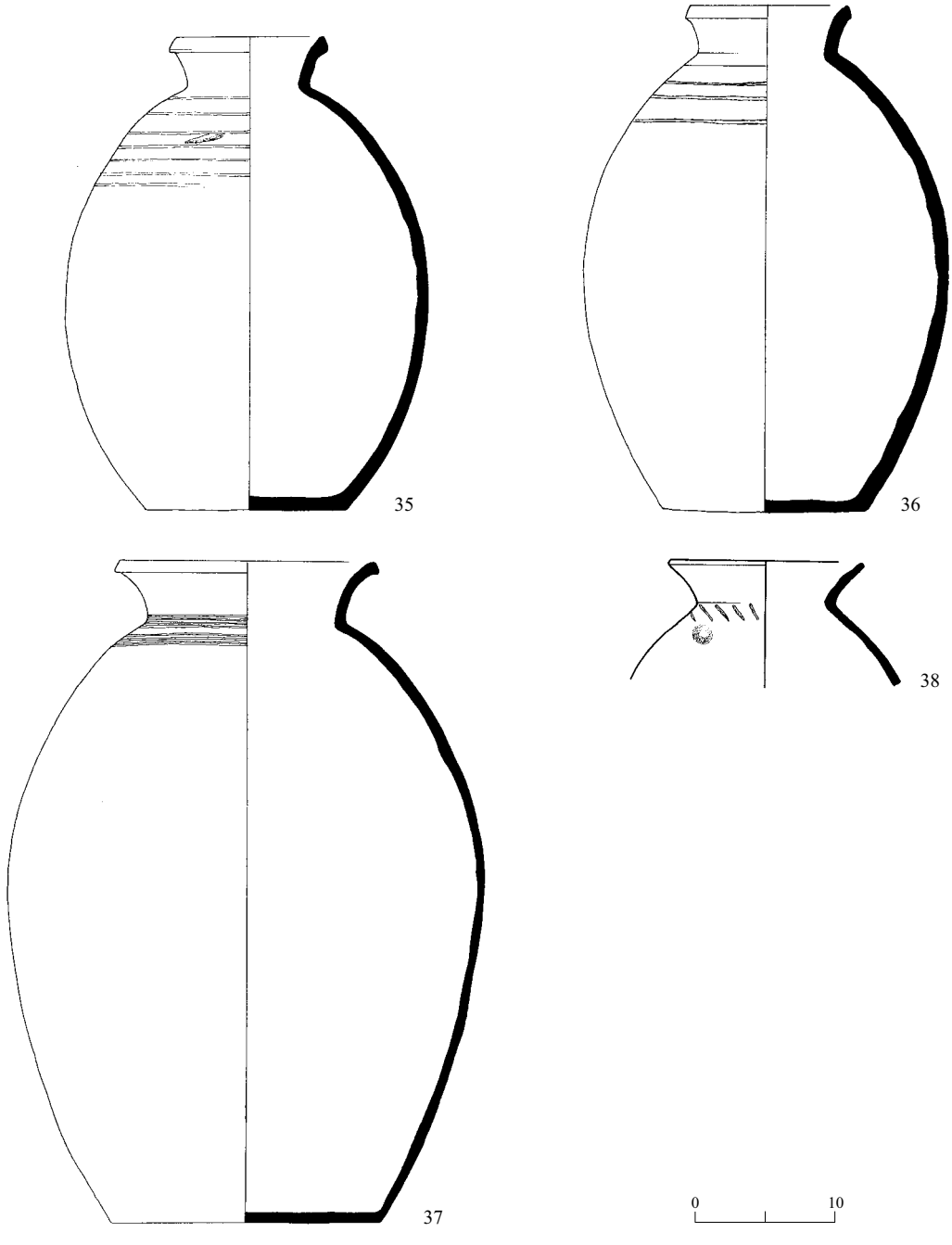

איור 8. קנקנים.

מס׳	הכלי	הקבר	מס׳ רישום	הקבלות
35	קנקן		63-216	
36	קנקן		71-32	אזור (Ory 1944: Pl. 14:2)
37	קנקן	29	63-251	
38	קנקן		ללא מספר	

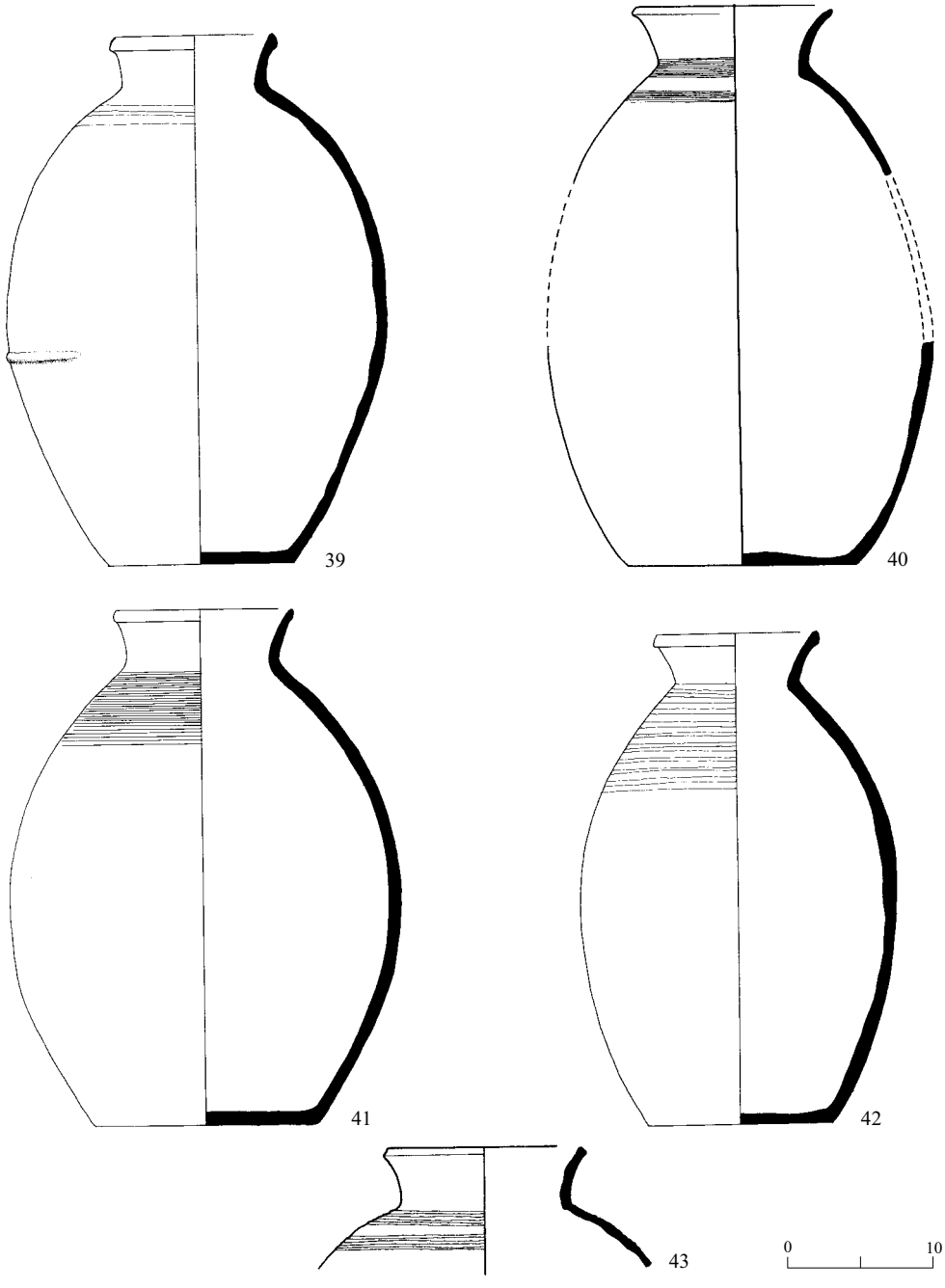

איור 9. קנקנים.

מס׳	הכלי	הקבר	מס׳ רישום	הקבלות
39	קנקן	37	64-575	
40	קנקן		62-135	יריחו (Kenyon 1965: Fig. 8:7); לכיש (Tufnell 1958: Pl. 67:471)
41	קנקן		64-578	
42	קנקן	37	64-572	
43	קנקן		ללא מספר	יריחו (Kenyon 1965: Fig. 8:7)

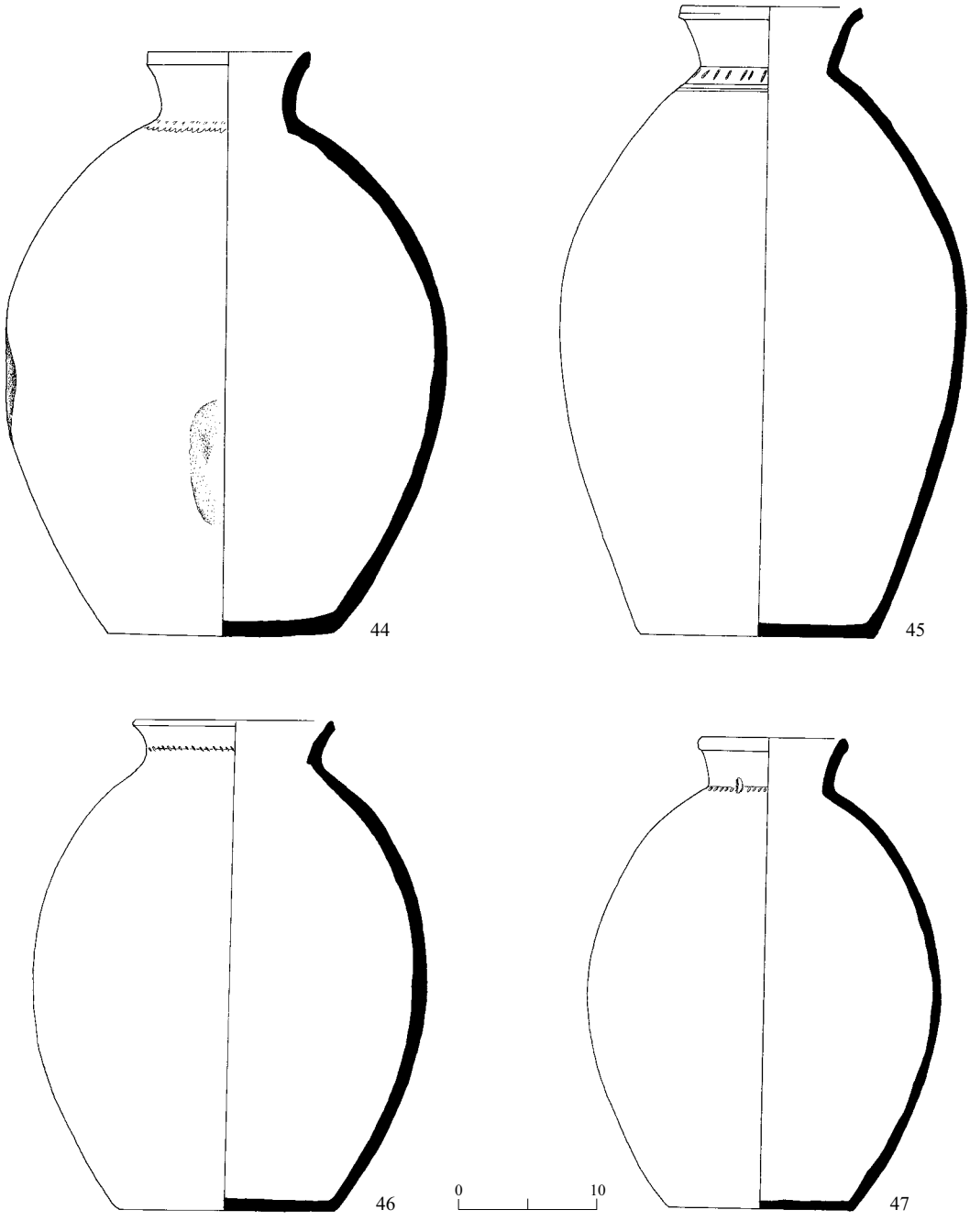

איור 10. קנקנים.

מס׳	הכלי	הקבר	מס׳ רישום	הקבלות
44	קנקן	37	64-623	אזור (Ory 1944: Pl. 14:1)
45	קנקן		62-76	
46	קנקן		64-580	
47	קנקן	13	63-247	חורשים (גלבוע וינאי תשנ״ב: איור 2:2, איור 1:3—3); אזור (Ory 1944:59: Pl. 14:1)

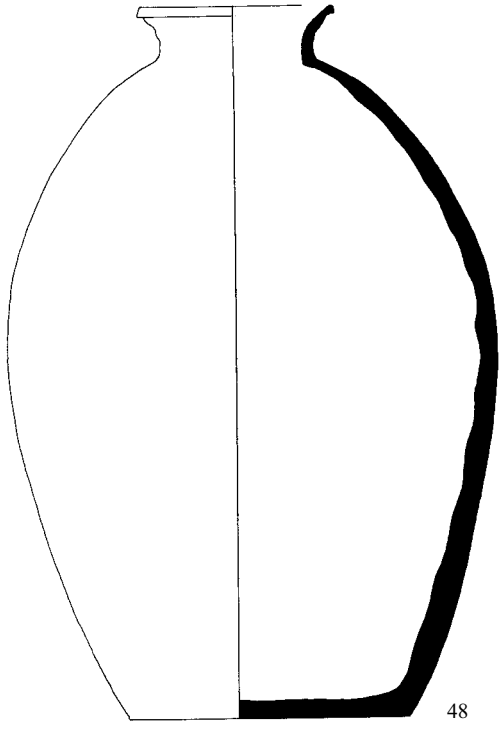

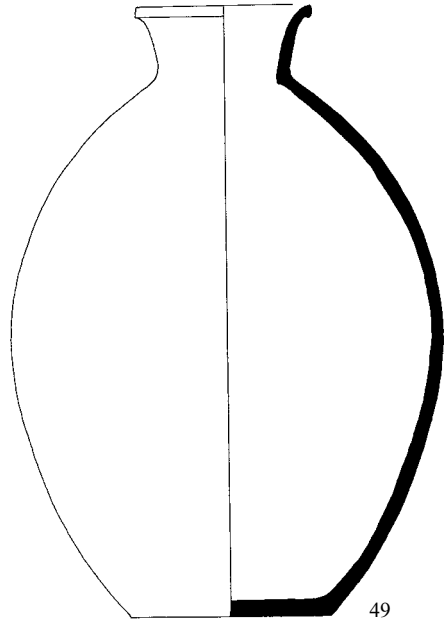

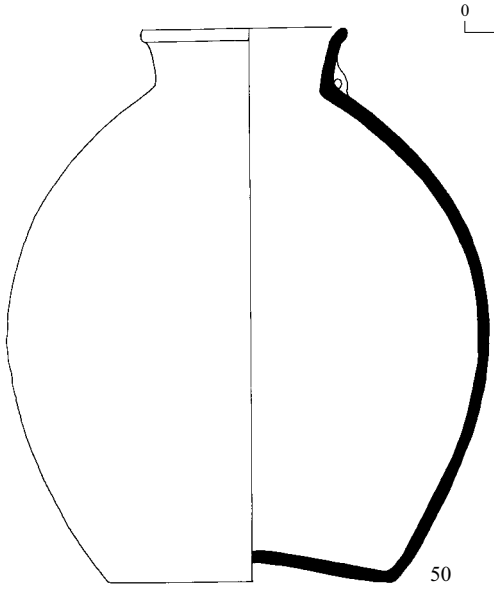

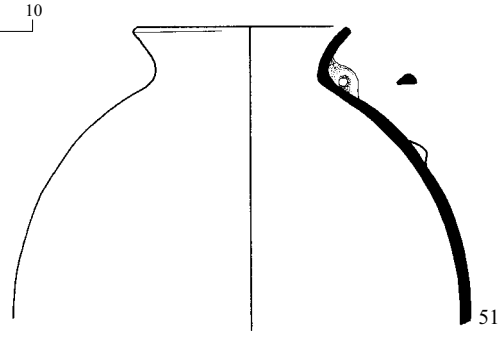

איור 11. קנקנים.

מס׳	הכלי	הקבר	מס׳ רישום
48	קנקן	27	76-1476
49	קנקן	27	61-522
50	קנקן	27	64-583
51	קנקן	27	63-249

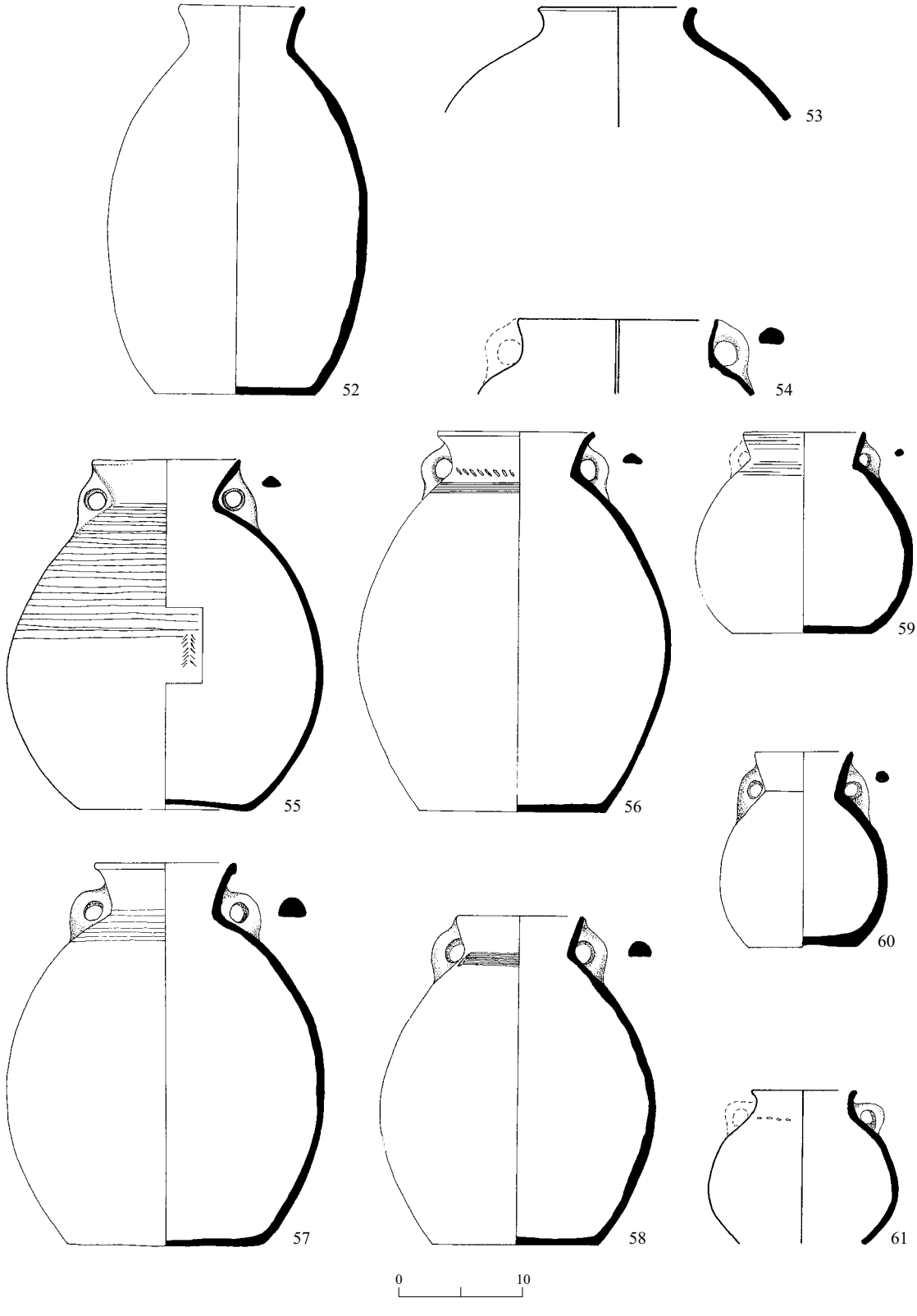

איור 12. קנקנים וקנקניות.

◀ איור 12

מס׳	הכלי	הקבר	מס׳ רישום	הקבלות
52	קנקן	37	64-621	
53	קנקן		ללא מספר	
54	קנקן		ללא מספר	
55	קנקנית		ללא מספר	
56	קנקנית		64-580	
57	קנקנית	35	64-573	
58	קנקנית	30	63-148	
59	קנקנית		62-299	חורשים (גלבוע וינאי תשנ״ב: איור 14:1)
60	קנקנית		61-515	
61	קנקנית	20	64-598	

(ב) נרות עם פיה אחת (איור 13:69, 70). נרות מטיפוס זה פורסמו עד היום רק ממגידו (Guy and Engberg 1938: Pls. 10:27; 12:10, 11) וממוצא עלית (גרינהוט תשס״ג:102). קבוצת נרות מטיפוס זה נמצאה לאחרונה גם בבית דגן (ינאי, בהכנה).

המאפיין הבולט של הנרות מקברי אזור הוא בסיס מעוגל ולא שטוח כמקובל. למקצת הנרות שנחשפו בקברים בקיבוץ חורשים יש בסיס שטוח ולנר אחד בסיס מעוגל (גלבוע וינאי תשנ״ב: איור 7:3). נרות עם בסיס מעוגל נמצאו בבית הקברות בגבעון (Pritchard 1963: Figs. 31:6; 33:42, 43), ואילו בבית הקברות בחורבת כופין נמצאו רק נרות עם בסיס ישר (Smith 1962: Pls. 10:6–8; 11:9, 10). ברוב המכלולים בדרום הארץ נמצאו זה לצד זה נרות עם בסיס מעוגל ובסיס שטוח. אני מניח שבכל אתר ניתן למצוא נרות עם סוג אחד של בסיס או שניהם ולתופעה זו אין משמעות.

עיטורים פלסטיים

עיטור פלסטי במכלול הקירמי מקברי אזור נמצא על כתף קנקנים בלבד. העיטור עשוי מגדיל שהודבק לכתף הקנקן במגוון צורות: בליטה קונית (מס׳ 38, 51; לכיש — Tufnell 1958: Pl. 67:466, 483; קנקן מאזור באוסף דיין — עמירן תשכ״ג: תצ׳ 95), בליטה אנכית מוארכת (מס׳ 33, 34, 47; באב א־דרע — Schaub 1973: Fig. 6:3), בליטה אופקית מוארכת (מס׳ 32) ובליטה בצורת T (מס׳ 31). עיטורים פלסטיים מסוג זה לא נמצאו בצפון הארץ ובדרומה והן תכונה אופיינית, כמעט ייחודית, לאגן הירקון.

עיטורים סרוקים

עיטורים סרוקים נמצאו על קערות, גביעים, ספלים, קנקנים וקנקניות. העיטורים עשויים במסרק רב־שיניים בקבוצות של קווים אופקיים או קווים אופקיים וגליים לסירוגין, החרותים על החלק העליון של גוף הכלים. עיטורים מסוג זה נמצאו על גביעים וקומקומים בכרמל שביהודה (Dever 1977: Figs. 4:5; 5:16, 20), בלכיש (Tufnell 1958: Pl. 66:397, 404) וביריחו (Kenyon and Holland 1983: Figs. 67:2; 69:5; 105:19, 20).

העיטורים על הקנקנים ועל הקנקניות מכסים תדיר את החיבור של הגוף אל הצוואר. שימוש דומה בעיטור נמצא בכל המכלולים בבתי הקברות בחבליה הדרומיים של ארץ ישראל. עמירן העלתה את ההשערה שמיקום הסרוק נועד לכסות את החיבור בין הגוף לצוואר (עמירן תשכ״ג:101). לדעתי אפשרות זו אינה מתקבלת על הדעת משום שהכלים באזור לא נעשו בשני חלקים שחוברו זה לזה במצב קשה כעור, כפי שהיה נפוץ באגן הירקון בתקופת הב״ק 1. הכלים שלפנינו נעשו ביד בשלמותם ואחר כך הועברו לטורנט או לאובניים לעיצוב חלקם העליון. העיטור נעשה גם הוא על אובניים, אף כי העיטורים האנכיים והדבקת הגדילים נעשו כאשר הכלי לא היה בתנועה.

חרוזים

נמצאו שני חרוזים מקרניאול אדום; האחד בצורת קונוס קדוח משני צדיו במקדח גלילי (איור 13:71), והשני בצורת דיסקית (איור 13:72). כן נתגלה חרוז נוסף עשוי אבן לבנה (איור 13:73).

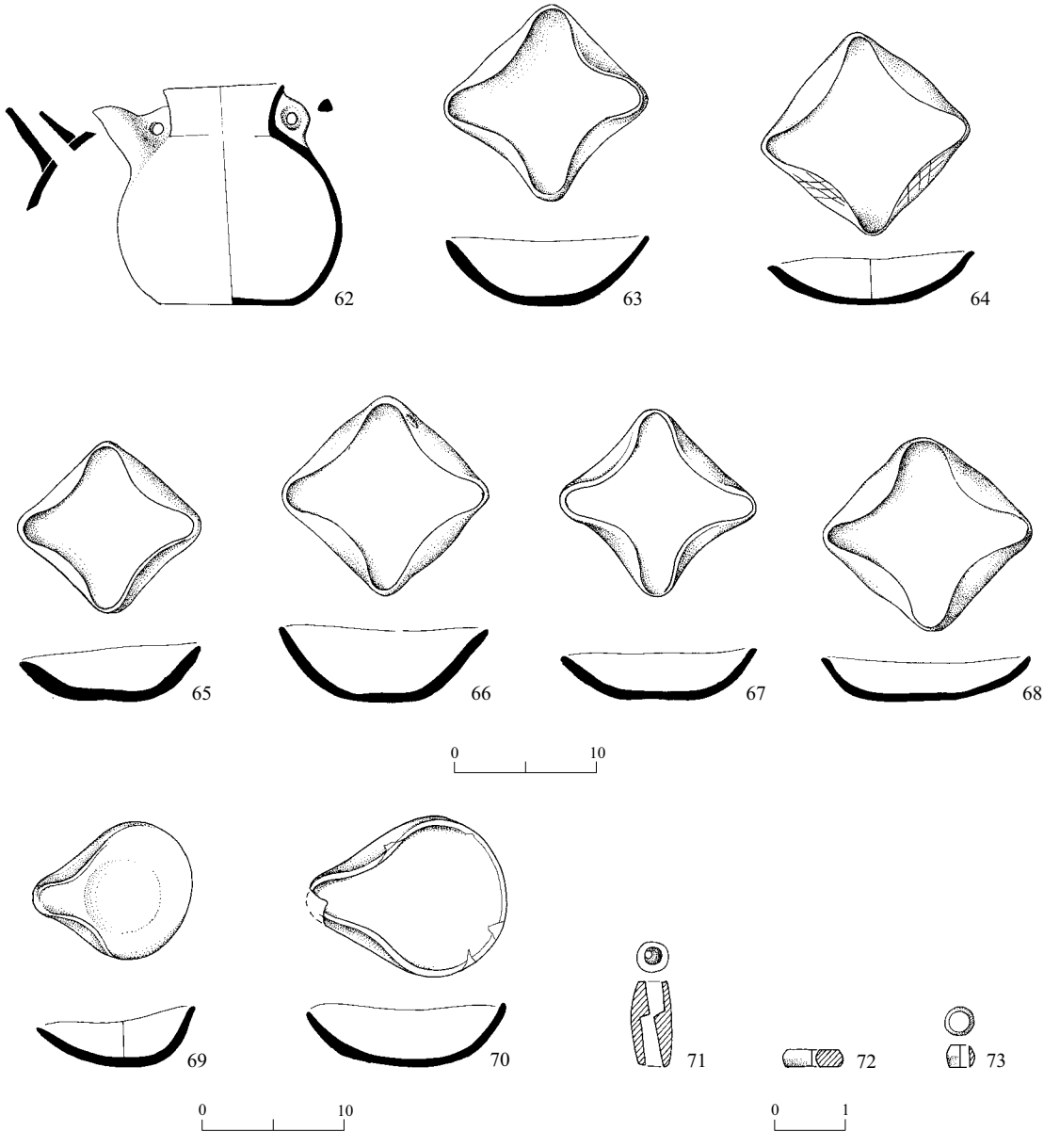

איור 13. קומקום, נרות וחרוזים.

מס׳	הכלי	הקבר	מס׳ רישום	מס׳	הכלי	הקבר	מס׳ רישום
62	קומקום		ללא מספר	68	נר	37	63-221
63	נר	29	63-222	69	נר	18	63-229
64	נר	12	63-226	70	נר	11	63-230
65	נר	7	63-225	71	חרוז		76-1489
66	נר	37	ללא מספר	72	חרוז		64-770
67	נר	29	63-227	73	חרוז		76-1489

חפצי מתכת

נמצאו ארבעה טיפוסים של פגיונות: (א) להב צר ושטוח, חתך טרפזי או סגלגל פחוס ובקצהו האחורי ארבעה או שישה מסמרים (איור 14:74–76); (ב) להב צר ועבה, חתך טרפזי שחלקו האחורי מכופף (איור 14:77); (ג) להב רחב וקצר, חתך טרפזי ובחלקו האחורי שרידי מסמרים (איור 14:78, 79; איור 15:80); (ד) להב צר וארוך, חתך מרובע וחלק אחורי מכופף (איור 15:81).

כן נמצאו שלוש סיכות (איור 15:82–84) וצמיד (איור 15:85).

דיון

מרבית הקברים הם מטיפוס אחד הכולל פיר וחדר קבורה. בשלושה קברים (א׳–ב׳, ד׳–ה׳, 41) נמצאו שני חדרי קבורה שלהם פיר כניסה משותף. ברוב הקברים שנחשפו בשלמותם נמצא כי חוצבי פיר הכניסה ניסו לחצוב פיר עגול וחדר קבורה מלבני, אך הדבר לא תמיד צלח בידם. המבנה הכיפתי של חדרי הקבורה היה חזק ויציב והם השתמרו לרוב בצורה שהתוו החוצבים. החלק העליון של פירי הכניסה היה חלש ורופף ונטה להיסדק, דבר שגרם לקריסתו לתוך הפיר ולכן צורתם המקורית כמעט שלא השתמרה. בקברים שבהם השתמר פיר הכניסה בשלמותו, היה עומקו לפחות 1.5 מ׳, צורתו המקורית היתה עגולה או סגלגלה ורצפתו מדורגת או נטויה לכיוון המעבר אל חדר הקבורה. ניתן להניח שגם לפירים האחרים היה מבנה דומה.

הקברים, שנחשפו במגוון חבלי הארץ, שונים מאוד אלו מאלו, ולדעת גרינהוט יש בהם מאפיינים אזוריים ברורים (Greenhut 1995:38). גם לתצורת הסלע שבה נחצבו הקברים (גיר, או כורכר) היתה השפעה רבה על ממדיהם, על תוכניתם ועל רמת הגימור של הדפנות. קברים שלהם חדר קבורה מעוגל, תקרה מקומרת ופיר אנכי ומדורג נחפרו בצפון, במעיין ברוך (Amiran 1961) ובבית שאן (Oren 1973); בצפון מישור החוף, בעין אסור (הורוביץ תש״ס:40); ביהודה ושומרון, בחורבת כרמל ובגבעון (Dever 1977; Pritchard 1963); ובאתרים אחדים בדרום (Greenhut 1995:16–23). ברכסי הכורכר שלאורך מישור החוף נחפרו קברי פיר במעברות (דר תשל״ז: לוח 71) ובאברכטס (אדלשטיין תשל״א). הפירים, חדרי הקבורה והממצאים בשני בתי קברות אלה שונים מאוד מאלה שבאגן הירקון (ר׳ להלן), ולכן לא ניתן להשוות בין בתי הקברות ברכסי הכורכר באזור לאלה שבמעברות ובאברכטס.

סיכום

הקברים מאזור דומים לקברי פיר שנמצאו באתרים אחדים ברחבי הארץ, אך תוכניתם שונה מקברים שנחצבו בסלע כורכר באברכטס ובמעברות. בשני בתי הקברות האחרונים נמצאו קברים המורכבים מחדרי קבורה אחדים, בדומה לקברים במגידו, בהזורע, בתל אסור, בנחף ובאיבטין והאופייניים לבתי קברות במערב עמק יזרעאל ובגליל המערבי. על פי נתונים אלה, נראה שלסוג הסלע שבו נחצבו הקברים לא היתה השפעה רבה על תוכניתם, וכי חוצבי קברים בסוגי סלע שונים העדיפו לעצבם בתוכנית כמקובל באותו אזור גיאוגרפי.

מכלולי כלי החרס שנמצאו בבתי הקברות באגן הירקון מתאפיינים בקיומם של טיפוסים מסוימים ובחסרונם של אחרים. הקומקומים נעדרים כמעט לחלוטין; עד כה נחשפו רק שניים מהם — אחד בקיבוץ חורשים והשני באזור. בבית הקברות בבית דגן נמצאו 300 כלים ובהם רק שלושה קומקומים (ינאי, בהכנה). לעומת זאת, הקומקום הוא אחד

איור 14 ◄

מס׳	הכלי	הקבר	מס׳ רישום	הקבלות
74	להב	40	64-635	מנחמיה (Bahat 1976: Fig. 4:1); כרמל ביהודה (Dever 1977: Fig. 6:8); רמת מוצא (בהט תשל״ה: איור 3:5, 4); מעברות (דר תשל״ז: לוחות ט׳:6; י״א:5, 6; י״ג:17)
75	להב	37	64-632	
76	להב	37	64-632	
77	להב	37	67-630	מעברות (גופנא תשכ״ט:50); גבע בכרמל (עמירן תשל״ד: ציור 5:1); מעברות (דר תשל״ז: לוחות ט׳:7; י״ג:14)
78	להב	?	76-1486	עינן (Eisenberg 1985: Fig. 6-8)
79	להב	36	64-631	

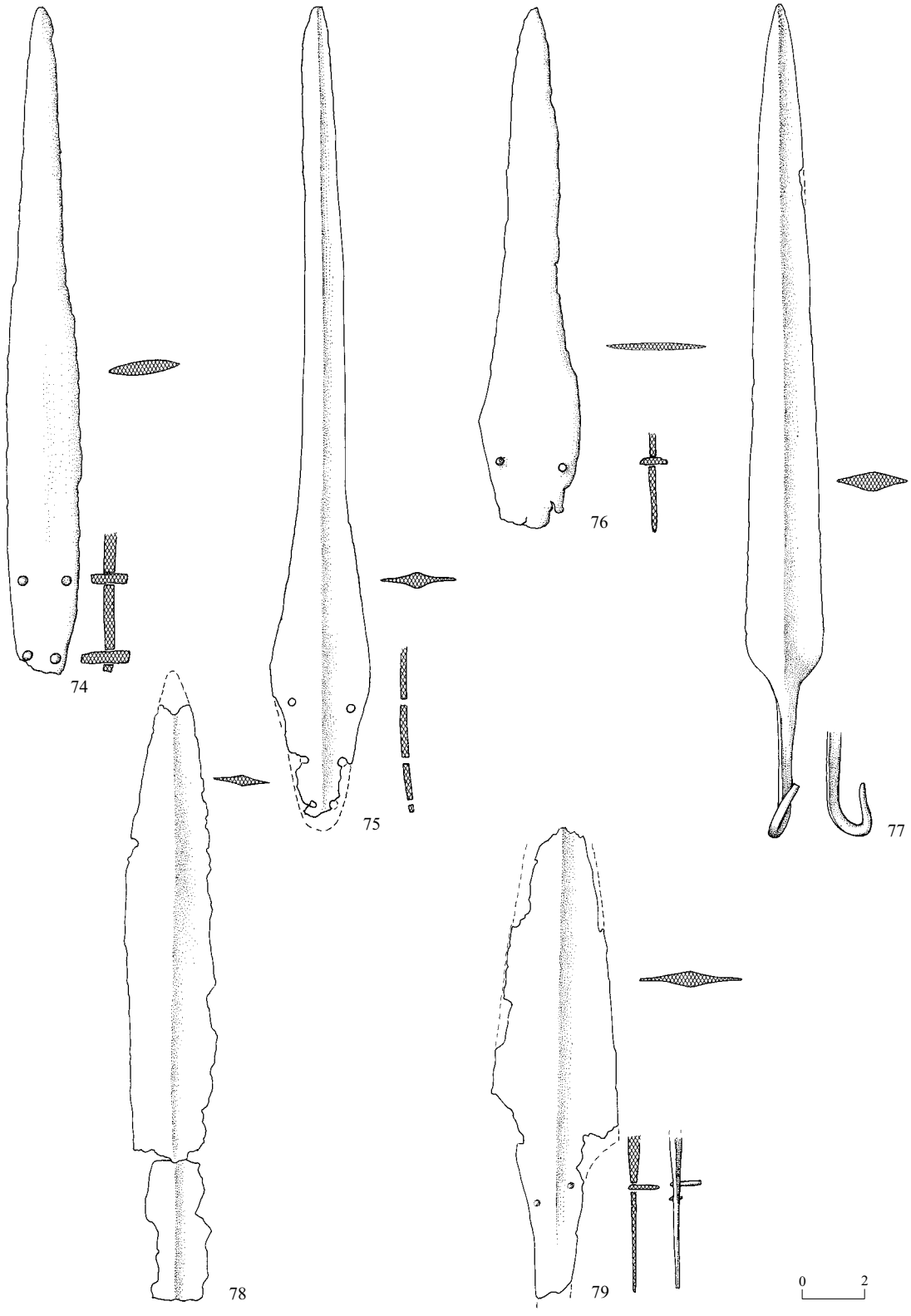

איור 14. חפצי מתכת.

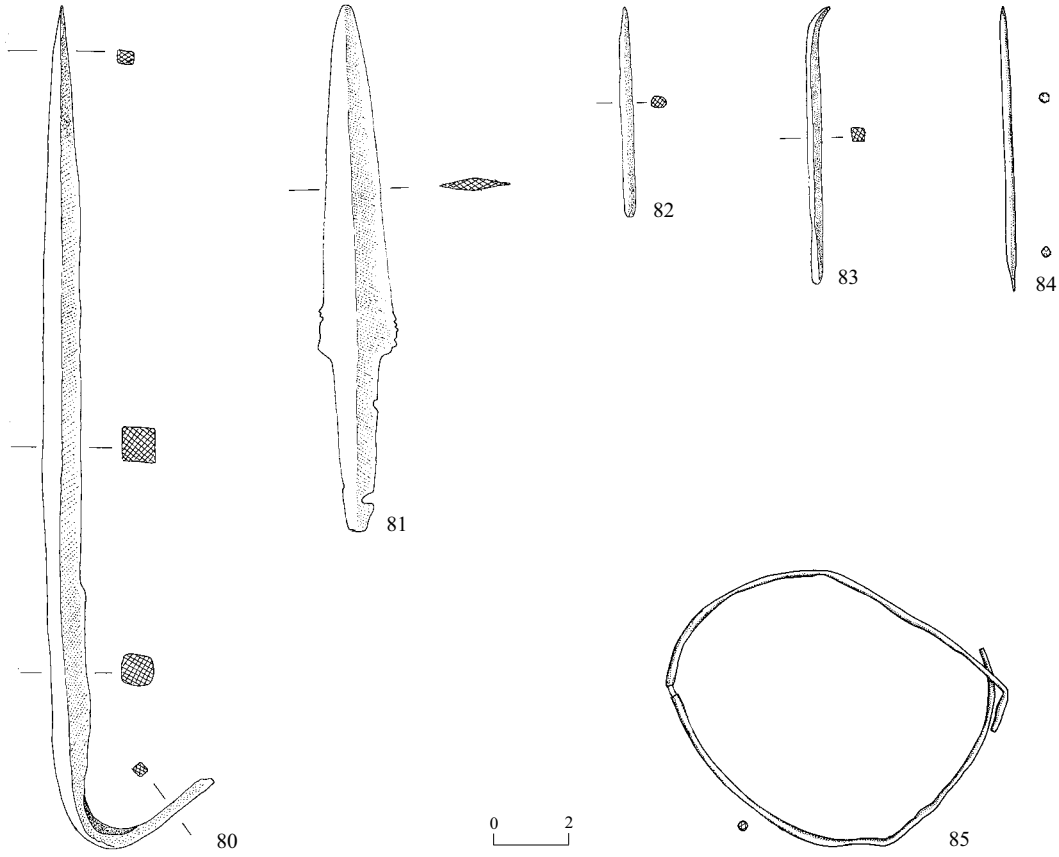

איור 15. חפצי מתכת.

מס׳	הכלי	הקבר	מס׳ רישום	הקבלות
80	להב	37	64-631	
81	להב	36	64-628	מנחמיה (Bahat 1976: Fig. 4:2); כרמל ביהודה (Dever 1977: Fig. 6:5); ברקאי (גופנא וזוסמן תשכ״ט: ציור 14:3)
82	סיכה	36	64-62	נחף (גצוב תשנ״ה: איור 3:9); עינן (Eisenberg 1985: Fig. 10:52–58), מעברות (דר תשל״ז: לוחות ח׳:18; י״ג:15); ברקאי (גופנא וזוסמן תשכ״ט: ציור 12:3)
83	סיכה	8	64-633	
84	סיכה	17	63-217	
85	צמיד	?	64-729	

הכלים הנפוצים בארץ, מלכיש ויריחו בדרום עד למעברות (דר תשל״ז: לוחות ח׳:1–7, י׳:1–3, י״ג:1–7), תל אסור (גופנא וזוסמן תשכ״ט: ציור 3:1–7), עין אסור (הורוביץ תש״ס: איור 22), חורבת שוני (Peilstöcker, in preparation) ומגידו בצפון (Guy and Engberg 1938: Pls. 21:4, 5, 14–16; 31:2, 3).

נרות שלהם בסיס מעוגל נמצאו בכל הקברים באגן הירקון, אך לא בבתי הקברות במעברות (דר תשל״ז), בתל אסור (הורוביץ תש״ס; Yannai, forthcoming) ובאברכטס (אדלשטיין תשל״א).

בקברים מתל אסור, מעברות ואברכטס נמצאו כלים רבים שלהם גוף כדורי, ואילו בבתי הקברות באגן הירקון לא נמצא עד היום אף לא אחד כזה.

באגן הירקון נמצאו קנקנים במגוון רחב של קבוצות וטיפוסים, אך בולטים בהעדרם קנקנים קטנים המצויים לרוב בקברי גבעון (Pritchard 1963: Fig. 33:39, 40), בעין סאמיה (Dever 1972: Fig. 2:7–9), בפסגת זאב (Seligman 1995: Fig. 4:5–9), במוצא עלית (גרינהוט תשס"ג: 3, 4) וביריחו (Kenyon 1960: Figs. 103:2, 3; 110:5; 1965: Figs. 28:9; 36:1–3; 43:1; 47:6–10). טיפוס של קנקן גוצי הנפוץ בגבעון (למשל Pritchard 1963: Figs. 47:1; 54:1; 55:2; 56:258:1) ובחורבת כופין (Smith 1962: Pl. 10:1, 4, 5), לא נמצא במכלול הקירמי של אגן הירקון. העדרם של קנקנים, האופייניים מאוד למכלולים הקירמיים בדרום־מערב הרי השומרון, מבדיל בינם לבין המכלולים באגן הירקון. ההקבלות ללכיש מוגבלות לפריטים אחדים הנראים אקראיים. טיפוסי הקנקנים והקנקניות במכלול מלכיש צרים ומוארכים יותר מאלה שנמצאו באגן הירקון. השימוש במסרק רב־שיניים וחוד יחיד בעיטורים הסרוקים והדקורים, מצביע על קרבתו של מכלול העיטורים באגן הירקון לאלה של השפלה ולאזורים אחרים בדרום הארץ.

מן האמור לעיל נראה שההבדלים בין המכלולים הקירמיים של חבלי הארץ באים לידי ביטוי מובהק לא רק בצורות הכלים אלא גם בהרכב הרפרטואר שהונח בקברים. הממצאים מבתי הקברות באזור, בקיבוץ חורשים ובשוהם מייצגים מכלול אזורי מובהק, הקשור בפרטים אחדים למכלולים קירמיים מדרום הארץ והשומרון ושונה מאוד מהמכלולים הקירמיים בצפון מישור החוף. דגם הקברים שנחשף באזור הוא של עשרות ואולי מאות קברי פיר קטנים שהיו פזורים בבית הקברות. מצב ההשתמרות הגרוע של העצמות והעדר תיעוד אנתרופולוגי מקצועי, אינם מאפשרים לדעת אם הקבורה היתה ראשונית או משנית. על פי הקבלות לקברי פיר עם חדר אחד בבתי קברות אחרים, כגון דהר מרצבנה ויריחו, היתה זו קבורה ראשונית.

המספר הרב של קברי היחיד מצביע על קהילה גדולה שחייתה בסביבה. האחידות הרבה בקבוצות כלי החרס שהונחו בכל קבר מעידה על חברה הומוגנית בעלת מסורת מושרשת של מנהגי קבורה אחידים, המשתקפים בצורת הקברים ובהרכב מנחות הקבורה. השוני בין ההרכב של מכלול כלי החרס שנמצאו בקברים באזור לבין המכלולים הקירמיים שנמצאו בקברים בצפון מישור החוף, עשוי להצביע על היקף מוגבל של קשרים תרבותיים בין אגן הירקון לחבלי הארץ הסמוכים.

תפרוסת הקברים הנרחבת על כל שטח הגבעה והעדר כל עדות לקיומו של יישוב במקום מצביעים על כך שהגבעה שימשה לקבורה בלבד ואילו את שרידי היישוב יש לחפש במקום אחר. הפרדה זו בין בית הקברות ליישוב התקיימה גם באתרים אחרים בארץ ויש להניח שמנהג זה רווח בתקופת הברונזה הביניימית. השימוש הבלעדי לקבורה מעיד, אולי, על בעלות משותפת של כלל התושבים ועל הסכמה בין תושבי היישוב (ואולי אף יישובים סמוכים) כי הגבעה תשמש רק לבית קברות.

המערה מהתקופה הכלקוליתית, ובעיקר שרידי היישוב שנחפרו מעל לשכבת הקבורה (Ussishkin 1961:19–21), מעידים כי המנהג שלא להתיישב בגבעת בית הקברות לא התקיים בתקופה הכלקוליתית. רציפות השימוש בגבעה לצורכי קבורה בתקופות הכלקוליתית, הב"ק 1ב' והברונזה הביניימית, מעידה אולי על רצף יישובי ואולי אף תרבותי מקומי בשולי הגבעה או בקרבתה. עד היום לא נמצאו באתר שרידי יישוב מאף אחת מתקופות אלה, למעט היישוב מתקופת הב"ק 1א' (Golani and Van den Brink 1999). בתקופות הברונזה המאוחרת והברזל 1 החלו תושבי אזור לקבור את מתיהם בשטח הנמוך שמצפון לגבעת בית הקברות.

מנהגי הקבורה בבית הקברות באזור השתנו במהלך השנים בהתאם לאמונה, למסורת ואולי אף לאופנה בכל תקופה. בתקופה הכלקוליתית קברו את הנפטרים בקבורה משנית במערה גדולה. במהלך תקופת הב"ק 1ב' השתנה המנהג לקבורה ראשונית במערות גדולות עם נפטרים רבים. במהלך תקופת הברונזה הביניימית שוב השתנה מנהג הקבורה לקברי יחיד ומאוחר יותר בתקופות הברונזה המאוחרת והברזל 1 קברו בקברי יחיד חפורים בקרקע או מדופנים בלוחות אבן. בתקופה הרומית חזרו לקבור במערות חצובות ובבית קברות שנמצא כקילומטר מערבה. במעבר בין התקופות לא נפגעו קברים קדומים וסביר להניח שהשתמרות הקברים מהתקופות הקדומות אינה מקרית ומעידה, אולי, על כך שהתושבים נהגו כבוד במתים ונמנעו מהרס הקברים, או שנמנעו במתכוון לקבור את מתיהם בשטח שבו נמצאו קברים קדומים.

הערות

[1] בדוח נמסר כי בקבורות נמצאו שלושה קנקנים, שלושה גביעים, קערה, קומקום ושלושה כלי נשק מנחושת: חרב, פגיון קצר וראש חנית. לא נמסר כל מידע נוסף.

[2] י׳ שפירא חפר באתר בשנים 1963–1964 (הרשאות מס׳ 4-A, A-15). בשנת 1962 שלח שפירא דוח (מס׳ 6357 בארכיון רשות העתיקות) על החפירה בבית קברות מתקופת הברונזה הביניימית. בדוח מתוארת חפירת עשרה קברים מהעונה הקודמת (מבלי לציין על איזו עונה מדובר) וחשיפת 33 קברים נוספים שבהם התגלו 114 ממצאים (ללא פירוט). מספרי ההרשאות ושנות הוצאתן אינם תואמים את השנה (1962) שבה נשלח הדוח של שפירא. לסתירה זו שני הסברים אפשריים: האחד שההרשאות הוצאו בדיעבד, לאחר החפירות, והשני ששפירא טעה בעת שכתב את הדוח. לדוח צורפה מפה שצוירה בידי שפירא וממנה ניתן ללמוד שבית הקברות נמצא על גבעת כורכר, 500 מ׳ ממערת הקבורה מהתקופה הכלקוליתית שחפר ז׳ פרו, וקילומטר אחד ממערב לצומת משמר השבעה (היום מחלף בית דגן). מלבד הפרטים הרבים שצוינו במפה (למשל, אתר ה״פילים״, אתר ״כלקוליתי–MBI״ ועוד שמות וציונים) לא מסומן מיקומו של בית הקברות. הקבר שחשף ד׳ דיוויס ב״חולון״ והקברים שחפרו ז׳ פרו, א׳ בן־תור וי׳ שפירא ב״אזור״ נמצאו על אותה גבעה שהיום משמשת אזור התעשייה של חולון. רוב הדוח של שפירא עוסק במצבות ובגלי אבנים שנמצאו במקום. לדעתו, על פירי הקבורה הונחו מצבות אבן שציינו את מקום הפירים, אבל מתיאור המצבות נראה שכוונתו לגלי אבנים. שפירא לא קבע אם המצבות בלטו מעל פני השטח או שהיו מכוסות באדמה. מן הדוח ניתן לקבל מידע מדויק על הקברים, ממדיהם ותוכניתם בסיוע מספר רב של מפות, תצלומים ותוכניות, אבל התוכניות והתצלומים עצמם נשארו בידי שפירא אשר העביר אותם לרשותי במועד מאוחר יותר. נראה כי מצב השתמרות העצמות היה גרוע מאוד ובחלק מהקברים כלל לא נמצאו עצמות. העצמות לא נאספו, לא נערך מחקר אנתרופולוגי והמידע עליהן אבד.

הממצאים מקברים אלה מרוכזים היום בשלושה מקומות. הממצאים מחפירות דיוויס וחלק מהממצאים של שפירא נמצאים במחסני רשות העתיקות. הממצאים מבית הקברות באזור מרוכזים במוזיאון הארכיאולוגי באזור. חפצים נוספים נמצאים בספרייה הציבורית של עיריית חולון, אף שאיני יודע מי נתן אותם ומאלו קברים נלקחו. אני מניח שהממצאים שהועברו לעיריית חולון ניתנו במישרין על ידי שפירא והם מחפירותיו בחולון, אבל איני יודע אם הם מקבר אחד או לקט מקברים אחדים.

לדוח הזמני של שפירא מצורפת תעודת ״כלי חרס וחפצים שיועברו למוזיאון אגף העתיקות״ מיום 24.12.62. בתעודה נמנים פריטים המחולקים לשתי קבוצות: האחת ללא כותרת והשנייה תחת הכותרת ״חולון 2״ שאליה הוסיף שפירא בכתב ידו את המילה ״במוזיאון״. בתחתית התעודה נמצאות החתימות של פ.כ. (פנחס כהנא?) ומתחתיו מ.ת. (מרים תדמור?). מן התעודה לא ברור באיזה מוזיאון מדובר. ההגדרה ״מוזיאון אגף העתיקות״ יכולה להתייחס לאוסף אגף העתיקות שהיה קיים בשנות השישים המוקדמות של המאה הכ׳ ברחוב שלמה המלך בירושלים, לפני העברתו למוזיאון ישראל. הפריטים אינם ניתנים לזיהוי ודאי מכיוון שהמספרים שמצוינים בתעודה אינם רשומים על הכלים במוזיאון באזור ולא במחסני רשות העתיקות בבית שמש. אני מניח, שתחת הכותרת ״חולון 2״ נמנים הפריטים שנמצאו בעונת החפירות השנייה (שאליה מתייחס שפירא בדוח 6375 מיום 16.2.62) והפריטים בחלקה הראשון של הרשימה נמצאו בעשרת הקברים שנחפרו בעונה הראשונה. על פי הרשימה, הפריטים בחלק הראשון הוצאו מ־13 קברים (מס׳ 21, 44, 43, 42, 41, 37, 30, 29, 28, 20, 17, 13, 11) ולכן אפשר ששפירא עירב ברשימה גם כלים מהעונה השנייה.

[3] במאי 1999 העביר שפירא לרשותי מפות ותרשימים שנערכו בעת החפירות באזור. אני מודה לו על הסכמתו להעביר לרשותי מידע זה. באחת המפות מצוינים הקברים מהעונה הראשונה בקו מודגש ובאותיות א׳–ח׳, ואילו הקברים מהעונה השנייה מסומנים בעיגול ומספר.

[4] קברים אחרים נחשפו (או נשדדו) על ידי משה דיין (עמירן תשכ״ג: תצ׳ 92) וקבר אחד נחפר על ידי ד׳ דייוויס (הרשאה מס׳ A-566). על פי הדוח של דייויס בארכיון רשות העתיקות מידות חדר הקבורה היו 2.3 × 2.9 מ׳. לא נמסר מידע על פיר הכניסה ועל צורתו של חדר הקבורה. הממצאים כללו שני קנקנים, שני נרות, שתי קערות, שני ספלים, חרוזים, פגיון, סיכה ואחורי חנית(?) מברונזה (**ח״א** תשל״ו:30). מצדה המזרחי של המחצבה נחפרה מערת קבורה מהתקופה הכלקוליתית (Perrot 1961: Fig. I).

[5] לא נשמרו נתונים על מיקום הממצאים בקברים ג׳, ו׳, ח׳. המספרים שעל הכלים אינם תואמים לסדר האותיות של הקברים וקשה למצוא שיטה או סדר בתיעוד. ניתן להניח שמספור הכלים תואם לסדר חפירת הקברים. אם הנחה זו נכונה, הרי שבקבר ג׳ לא נתגלו ממצאים (הממצא האחרון בקבר ב׳ הוא מס׳ 12 והראשון בקבר ד׳ הוא 13) ואפשר שהוא אינו קבר כלל. קברים ד׳, ה׳, ז׳ נחפרו ביחד, שכן מספרי הממצאים בתוכם מעורבים אלו באלו.

הפניות

אדלשטיין ג׳ תשל״א. חפירת בית הקברות בחרבת אבריכתאס. **אזור מנשה** ה׳:11–12.

בהט ד׳ תשל״ה. מערת קבורה מתקופת הברונזה התיכונה ברמת מוצא. **ארץ ישראל** יב:18–22.

בושנינו א׳ וינאי א׳ בהכנה. קברים מתקופות הברונזה המאוחרת והברזל באזור. **עתיקות**.

בושרי מ׳ תשכ״ט. מערת קבורה באזור. **חדשות ארכיאולוגיות** ל:16.

גופנא ר׳ תשכ״ט. בית קברות מתקופת הברונזה התיכונה I במעברות. **קדמוניות** ב:50–51.

גופנא ר׳ וזוסמן ו׳ תשכ״ט. מערת קברים מן התקופה הכנענית התיכונה בברקאי. **עתיקות** ה:16–22.

גלבוע א׳ וינאי א׳ תשנ״ב. מערת קבורה מתקופת הברונזה הביניימית בחורשים. **עתיקות** 21:1–18.

גצוב נ׳ תשנ״ה. קברים מתקופת הברונזה הקדומה והביניימית בגליל המערבי. **עתיקות** 27:11–18.

גרינהוט צ׳ תשס״ג. מוצא עלית. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 115:102.

דר ש׳ תשל״ז. **יישובים קדומים בעמק חפר**. קיבוץ מעברות.

דרוקס א׳ וצפיריס ו׳ תש״ל. קברים עתיקים באזור. **חדשות ארכיאולוגיות** לג:21.

הורוביץ צ׳ תש״ס. **ממצאים מבית הקברות באזור ברקאי מתקופת הברונזה הביניימית: אפיון אוכלוסיית מישור החוף המרכזי וקשרי מזרח–מערב**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה. חיפה.

ח״א תשכ״ז. בית דגון. **חדשות ארכיאולוגיות** כב־כג:21.

ח״א תשכ״ט. אזור. **חדשות ארכיאולוגיות** כז:8–9.

ח״א תש״ל. בת ים. **חדשות ארכיאולוגיות** לד־לה:23–24.

ח״א תשל״א. חפירות בתל אביב. **חדשות ארכיאולוגיות** מא־מב:26–27.

ח״א תשל״ו. קברים בחולון. **חדשות ארכיאולוגיות** נו:29–30.

ינאי א׳ 2004. יהוד. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 116 (31.5.04). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=20&mag_id=108 (תאריך גישה 8.3.07).

ינאי א׳ בהכנה. בית קברות מתקופת הברונזה הקדומה 4 בבית דגן. **עתיקות**.

ינקלביץ ש׳ 2005. חפירת הצלה ברמת החייל, תל אביב. **פרסומי חפירות יישומיות** 1:27–37.

נגורסקי א׳ ומילבסקי י׳ תשס״ג. שוהם (א). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 114:53–56.

עמירן ר׳ תשכ״ג. **הקרמיקה הקדומה של ארץ ישראל**. ירושלים.

עמירן ר׳ תשל״ד. קבר בגבע שבכרמל. **עתיקות** ז:1–12.

קלטר ר׳ תשס״ג. קבר מתקופת הברונזה הביניימית בשוהם. **עתיקות** 43:23–28.

שפירא י׳ תשכ״ג (א). מערת קבורה כלכוליתית בגבול אזור–חולון. **חדשות ארכיאולוגיות** ו:19.

שפירא י׳ תשכ״ג (ב). קברים מתקופת הברונזה הקדומה באזור. **חדשות ארכיאולוגיות** ה:16.

שפירא י׳ תשכ״ד (ב). בית הקברות באזור. **חדשות ארכיאולוגיות** יא:23.

שפירא י׳ ואיילון א׳ תשל״ט. חולון. **חדשות ארכיאולוגיות** לב:42–43.

Amiran R. 1961. Tombs of the Middle Bronze I Age at Ma‘ayan Barukh. *‘Atiqot* (*ES*) 3:84–92.

Amiran R. 1973. More About the Vounous Jar—Some EB IV Antecedents. *BASOR* 210:63–66.

Bahat D. 1976. A Middle Bronze Age I Cemetery at Menahamiya. *‘Atiqot* (*ES*)11:27–33.

Ben-Tor A. 1975. Two Burial Caves of the Proto-Urban Period at Azor—1971 (Qedem 1). Jerusalem. Pp. 1–54.

Dever W.G. 1972. Middle Bronze Age I Cemeteries at Mirzbâneh and ‘Ain Sâmiya. *IEJ* 22:95–112.

Dever W.G. 1977. A Middle Bronze I Cemetery at Khirbet el Kirmil. *Eretz Israel* 13:18*–33*.

Dothan M. 1956. Azor. *RB* 63:96–97.

Dothan M. 1960. Azor. *IEJ* 10:259–260.

Dothan M. 1961a. Excavations at Azor, 1960. *BIES* 25:224–230.

Dothan M. 1961b. Excavations at Azor, 1960. *IEJ* 11:171–175.

Eisenberg E. 1985. A Burial Cave of the Early Bronze Age IV (MBI) near ‘Enan. *‘Atiqot* (*ES*) 17:57–73.

Gitin S. 1975. Middle Bronze I ‘Domestic’ Pottery at Jebel Qa‘aqir—Ceramic Inventory of Cave G23. *Eretz Israel* 12:46*–63*.

Golani A. and Van den Brink E.C.M. 1999. Salvage Excavations at the Early Bronze Age IA Settlement of Azor. *‘Atiqot* 38:1–49.

Greenhut Z. 1995. EB IV Tombs and Burials in Palestine. *Tel Aviv* 22:3–46.

Guy P.L.O. and Engberg M. 1938. *Megiddo Tombs* (OIP 33). Chicago.

Kenyon K. 1960. *Excavations at Jericho* I. London.

Kenyon K. 1965. *Excavations at Jericho* II. London.

Kenyon K. and Holland T.A. 1983. *Excavations at Jericho* V (British School of Archaeology in Jerusalem). London.

Lapp P. 1966. *The Dhar Mirzbaneh Tombs: Three Intermediate Bronze Age Cemeteries in Jordan.* New York.

Loud G. 1948. *Megiddo* II (OIP 62). Chicago.

Oren E.D. 1973. *The Northern Cemetery of Beth Shan*. Leiden.

Ory J. 1944. A Bronze Age Tomb near Yazur. *QDAP* 10:59–61.

Peilstöcker M. 2006. Burials from the Intermediate Bronze Age and the Roman Period at Bet Dagan. *‘Atiqot* 51:23–30.

Peilstöcker M. In preparation. *Excavations at ‘Enot Shuni Cemetery* (IAA Reports). Jerusalem.

Perrot J. 1961. Une tombe à ossuaires du IVe millenaire à Azor, pres de Tel Aviv. *‘Atiqot* (*ES*) 3:1–83.

Pritchard J.B. 1963. *The Bronze Age Cemetery of Giveon*. Philadelphia.

Seligman J. 1995. Shaft Tombs of the Early Bronze IV at Pisgat Ze’ev (Ras Abu-Ma‘aruf)—Jerusalem. *‘Atiqot* 27:191–197.

Schaub R.T. 1973. An Early Bronze IV Tomb from Bab edh-Dhra. *BASOR* 210:2–19.

Smith R.H. 1962. *Excavations in the Cemetery at Khirbet Kufin in Palestine*. London.

Tufnell O. 1958. *Lachish* IV: *The Bronze Age*. London.

Ussishkin D. 1961. L’installation C. In J. Perrot. Une tombe à ossuaires du IVe millenaire à Azor pres de Tel Aviv. *‘Atiqot* 3 (*ES*):19–21.

Yannai E. Forthcoming. ‘En Esur (Asawir) II: *Excavations at the Ein Assawir Cemeteries* (IAA Reports). Jerusalem.

AN INTERMEDIATE BRONZE AGE CEMETERY AT AZOR

ELI YANNAI
(PP. 1–28)

The ancient cemetery at Azor extends across a flat *kurkar* hill, c. 700 m south of Tel Azor, in an area where the Ḥolon industrial zone is currently located (Figs. 1, 2; map ref. NIG 1815/6583, OIG 1315/1583). Over the years the development work conducted there has damaged burial caves dating to the Chalcolithic period, Early, Intermediate and Middle Bronze Ages, the Iron Age and the Roman period.

The tombs dealt with below were exposed during the 1960s in excavations directed by Yariv Shapira (Plans 1–19). Some of the tombs were hewn very close together with less than a meter separating them, but many others were hewn farther apart. The location of the tombs in the area is not indicative of any order and it seems that the entire hill was sporadically covered with tombs, in varying intensity. A total of 39 tombs were excavated along the fringes of the quarry, but based on evidence in the area, the original cemetery probably contained some one hundred and fifty typical single chamber shaft tombs. An examination of the ceramic finds from these tombs (Figs. 3–13) and other tombs in the basin of the Ayyalon and Yarqon rivers, shows that their pottery assemblage is part of a typical and unique regional group. The vessels were made locally, from two kinds of clay. The vessels include bowls, a basin, cups, jars, amphoriskoi, a teapot, a four-wick oil lamp, as well as bronze implements, among them daggers (Figs. 14, 15).

The finds from Azor, like those found in the tombs excavated at Kibbutz Ḥorshim and Shoham, represent a clear regional ceramic assemblage. It is related to ceramic assemblages from the south of the country and Samaria hills, but is very different from those of the northern coastal plain.

The large number of single tombs and the uniformity of the ceramic groups point to a homogeneous society with deeply rooted traditions and standardized burial customs. The difference between the composition of the pottery assemblages of Azor and those found in the northern coastal plain may indicate the limited extent of the cultural ties between the Yarqon basin and the adjacent regions of the country.

The wide distribution of the tombs over the entire area of the Azor cemetery, and the lack of any evidence of a settlement existing there, suggests the hill was only used for interments and that the settlement should be sought elsewhere. This distinction between the cemetery and the settlement also existed at other sites in ancient Israel and one can assume that it was a common custom. The burial practices in Azor cemetery changed over the years, but in the transition from one period to another, the ancient tombs were not damaged and it seems that the residents respected the ancient cemeteries.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Antiquity sites in Azor-Ḥolon.
Fig. 2. Azor—distribution of the Intermediate Bronze Age tombs.
Plan 1. Tomb א.
Plan 2. Tomb ב.
Plan 3. Tombs ד, ה, plan and section.
Plan 4. Tomb ז.
Plan 5. Tomb ח, plan and section.
Plan 6. Tomb 13, plan and section.
Plan 7. Tomb 14, plan and section.
Plan 8. Tomb 16, plan and section.
Plan 9. Tomb 19, plan and section.
Plan 10. Tomb 21, plan and section.
Plan 11. Tomb 26, plan and section.
Plan 12. Tombs 27, 28, plan and section.
Plan 13. Tomb 33, section.
Plan 14. Tomb 36, section.

Plan 15. Tomb 39, section.
Plan 16. Tomb 40, section.
Plan 17. Tomb 41, plan and section.
Plan 18. Tomb 42, section.
Plan 19. Tomb 45, section.
Fig. 3. Bowls and a basin.
Fig. 4. Goblets and cups.
Fig. 5. Jars.
Fig. 6. Jars.
Fig. 7. Jars.
Fig. 8. Jars.
Fig. 9. Jars.
Fig. 10. Jars.
Fig. 11. Jars.
Fig. 12. Jars and amphoriskoi.
Fig. 13. Teapot, lamps and beads.
Fig. 14. Metal objects.
Fig. 15. Metal objects.